

Schets van de geschiedenis van de Hongaarse Gereformeerde kerk

Door

Drs. J.J.A. Colijn

**Toegevoegd:
Schets van het Christendom in Polen**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2011**

De arbeid van de Willem de Zwijgerstichting heeft ten doel verdieping en versterking der reformatorische beginselen in ons volksleven, alsmede de verlevendiging van het historisch besef en verdediging van het protestants-nationaal karakter van ons volk, gelijk dit onder invloed van de Hervorming en onder leiding van Oranje zijn stempel ontving.

De vorm van een Stichting werd gekozen, om daarmee uit te drukken dat het streven der Stichting niet gebonden is aan enige kerk of politieke actie, terwijl de Stichting zich onthoudt van inmenging in of beoordeling van kerkelijke en politieke aangelegenheden.

WILLEM DE ZWIJGERSTICHTING

Postbus 10049, 7301 GA Apeldoorn

Postbank 352347

ISBN 90 72462 23 8

© 1998 Willem de Zwijgerstichting druk: Buijten & Schipperheijn

INHOUD

Woord vooraf	Blz. 5
I. Inleiding - Hongarije tussen Oost en West	7
1. Westerse contacten van de middeleeuwen tot de 16e eeuw; Turkse overheersing	7
II. Reformatie - Ontstaan en karakteristiek	9
1. Onrust in de kerk; los-van-Rome mentaliteit	9
2. Begin van de Reformatie	10
3. Reformatorische invloeden vanuit het Westen	12
4. Unitariërs	14
5. Karakteristieke trekken van de Hongaarse Reformatie	15
5.1. Getekend door nationale ellende	15
5.2. Getekend door nationale verschillen	16
5.3. Getekend door kerkelijke en nationale structuren	18
III. Van Contrareformatie tot een vrije kerk - de 17de tot de 19de eeuw	21
1. Strijd tegen de contrareformatie onder István Bocskay en Gábor Bethlen	21
2. Tien jaar van rouw en leed - 1671-1681	23
3. Gereformeerd kerkelijk leven in de 17de eeuw; puritanisme	24
4. Voortgaande re-katholisering in de 18e eeuw	27
5. De weg naar de vrijheid - de 19de eeuw	31
IV. De 20e eeuw - nieuwe beproevingen	33
1. Tussen de twee wereldoorlogen	33
2. Kerk onder het communisme	35
2.1. De overgangperiode	35
2.2. Zware storm	37
2.3. 'Theologie van de dienende kerk' - een mislukte poging tot zelfrechtvaardiging	40
Besluit	42
Noten	43

WOORD VOORAF

Er zijn al eeuwen lang intensieve contacten tussen Hongaarse en Nederlandse Gereformeerden. Toch is de kerkgeschiedenis van Hongarije niet zo bekend. Soms beseffen we ook niet, dat het spoor van de Hongaarse kerkgeschiedenis haast net zo oud is als dat van ons. Een spoor, dat door de Middeleeuwen en de Reformatie heen, tot op de dag van vandaag loopt. Een spoor, waarin we naast alle menselijke zwakheid ook Gods besturende hand mogen zien.

Het is ondoenlijk om de rijke Hongaarse kerkgeschiedenis in één brochure recht te doen. Daarom heb ik keuzes moeten maken. Het leek me het beste, die dingen voor het voetlicht te halen, die de Nederlandse erfgenamen van de Reformatie inzicht kunnen geven in de vraag, waarom de Gereformeerde kerk in Hongarije van vandaag er uitziet, zoals ze eruit ziet. Relatief gezien besteed ik daarom veel aandacht aan de 16e en de 17de eeuw, de tijd van de Reformatie en de eerste ontwikkeling van de Hongaarse Gereformeerde kerk. Het is een periode, die Gereformeerden in Nederland en Hongarije met elkaar verbindt en die het gezicht van de Gereformeerde kerk in Hongarije tot op vandaag toe mede bepaalt. Een periode die in een andere zin van groot belang was voor de Hongaarse kerken was de tijd van de communistische/socialistische onderdrukking van 1945-1989. Ook daaraan wordt breder aandacht gegeven.

Hoewel deze brochure de hele geschiedenis bestrijkt, zullen de beide genoemde periodes diepgaander behandeld worden dan de tussenliggende. De nadruk ligt daarbij niet op allerlei historische details, maar op de vraag, hoe de Hongaarse Gereformeerde kerk haar specifieke identiteit verkreeg.

In het eerste deel van de brochure wordt ook beperkt aandacht gegeven aan de kerkgeschiedenis van het vorstendom Zevenburgen, dat een tijdlang zelfstandig was en vervolgens lange tijd deel uitmaakte van het Oostenrijks-Hongaarse rijk. Na de Eerste Wereldoorlog werd Zevenburgen door het verdrag van Trianon bij Roemenië gevoegd. Sinds die tijd loopt ook de kerkgeschiedenis steeds minder parallel. De kerkgeschiedenis van Zevenburgen in de 20e eeuw verdient aparte aandacht, die helaas buiten het bestek van deze brochure valt. Datzelfde geldt voor de ontwikkelingen in Hongarije ná 1989.

In de titel wordt gesproken over de geschiedenis van de 'Hongaarse Gereformeerde kerk'. Omdat deze vaak parallel loopt met die van de Lutherse kerk, gebruik ik de uitdrukking 'protestants' of 'protestantisme' zondermeer, als het over gebeurtenissen of ontwikkelingen gaat, die voor beide kerken gelden.

Tenslotte spreek ik de hoop uit, dat deze publicatie er aan mag meewerken, dat de eeuwenoude banden tussen Nederlandse en Hongaarse Gereformeerden in onze tijd verdiept en versterkt mogen worden.

Jos Colijn

I. INLEIDING

1. Hongarije tussen Oost en West

Hongarije ligt net als Polen, Tsjechië en Slowakije in 'Midden-Europa'. Dat betekent: het is al sinds eeuwen een gebied op de grens van twee werelden - in cultureel, politiek en religieus opzicht. Dat leven in een grenssituatie heeft een onuitwisbaar stempel gedrukt op de geschiedenis van Hongarije. Het land heeft niet alleen vaak klem gezeten tussen Oost en West, maar ook tussen Noord en Zuid. Nooit hoorde het vanzelfsprekend ergens bij. Telkens moest er gekozen worden en dat leverde zowel vrienden, als vijanden op.

Zo moesten de Hongaren kiezen tussen het 'orthodoxe' christendom van het Oosten of het 'Roomse' christendom van het Westen. Uiteindelijk koos vorst Géza in 970 voor het Westen - in eerste instantie om politieke redenen. Zijn zoon, koning István I (Stefan), volgde hem op en kreeg in 1001 van paus Silvester II een koningskroon toegezonden, met een westers kruissymbool. Daarmee werd de keuze voor het Westen definitief.

Westerse contacten van de middeleeuwen tot de 16e eeuw; Turkse overheersing

In veel opzichten was de aansluiting van Hongarije bij de westerse christenheid in de Middeleeuwen compleet. Het internationale karakter van de Roomse kerk betekende voor Hongarije een brug naar het Westen. Via studenten die naar het buitenland reisden hield Hongarije intensief contact met westerse universiteiten. Er kwam een regelmatige stroom van (theologische) kennis en literatuur vanuit het Westen op gang.

Dat werd in het begin van de 16e eeuw gedeeltelijk anders. De ontdekking van Amerika, betekende, dat de blikrichting van West-Europa sterk verlegd werd van Oost naar West. Maar het was vooral ook de opmars van de Islamitische Turken en hun bezetting van een deel van Hongarije, die een einde maakte aan de handelsroutes naar het Oosten, maar ook aan allerlei andere contacten, die daarin mee kwamen. West-Europa was ondertussen in een geweldige interne machtsstrijd gewikkeld. Het oprukken van de Islam kreeg op deze manier minder aandacht, dan nodig was geweest.

Begin 16e eeuw (v.a. 1512) bereikten de Turkse legers Hongarije. Hongarije verkeek zich op hun militaire macht, maar ook op de solidariteit van de christelijke buurlanden - want op het beslissende moment bleef hulp van de westerse christenheid uit. Zo werd het Hongaarse leger op 29 aug. 1526 bij Mohács vernietigend verslagen; niet alleen een groot deel van de Roomse kerkleiding (o.a. 6 bisschoppen), maar ook koning Lajos II kwam om het leven. Chaotische jaren volgden.

In 1538 werd het land bij het verdrag van Nagyvárad al heimelijk in drie invloedssferen verdeeld. Hongarije viel voor een periode van 150 jaar definitief in drie delen uiteen: een streng Rooms gebied in het Westen en noorden, onder bestuur van Habsburg. In het zuiden en zuiden van Hongarije bevond zich het in religieus opzicht tolerante Zevenburgen, dat eerst een Turkse vazallenstaat was, maar steeds meer vrijheid kreeg. Het midden van het land werd door de Turken bezet - er verrezen minaretten en moskeeën en de christenen hadden er een relatieve vrijheid.

Hongarije, dat al eeuwen aansluiting had gevonden bij het Westen, balanceerde opnieuw op de grens van Oost en West.¹ En bovendien: in 1529 was de islamitische opmars naar het christelijke Westen bij Wenen tot staan gekomen, maar het gevaar voor verder oprukken bleef.

II. REFORMATIE - ONTSTAAN EN KARAKTERISTIEK

1. Onrust in de kerk; los-van-Rome mentaliteit

De kerk van vóór de Reformatie vertoonde in Hongarije dezelfde trekken als elders in Europa. Een steeds onwaardiger geestelijkheid bracht de kerk aan de rand van de afgrond. Dat maakte de vraag steeds actueler, wat de waarde was van de band met Rome.

Daar komt bij, dat vervolgde sektariërs nogal eens hun toevlucht bij de Hongaarse kroon zochten. Hun ideeën versterkten bij de bevolking vaak het anti-Roomse gevoel. Zo vonden in de zuidelijke regio, het huidige Kroatië, de Katharen aanhang. De Waldenzen konden vooral in de Duitse kolonies in het noorden van Hongarije op veel begrip rekenen.

Belangrijke kritiek op de kerkelijke misstanden kwam er in Hongarije ook van de kant van de Hussieten en Taborieten. De eerstgenoemden vonden in Zuid-Hongarije en Zevenburgen een voorlopige toevlucht - tot ze rond 1430 nog verder naar het Oosten, naar Moldavië, verdreven werden. Beide groepen bepleitten de scheiding van kerk en staat, apostolische armoede voor kerkelijke ambtsdragers en prediking in de volkstaal. Onder de Hussieten bevonden zich de monniken Tamás en Bálint, die de eerste Hongaarse Bijbelvertaling vervaardigden. Daarnaast hadden de Hussieten ook kritiek op de sociale misstanden in de samenleving. Dit leidde in Zevenburgen in 1437 zelfs tot een boerenopstand.

Door een toename van de Roemeense bevolking in het zuiden en van de Roemenen in het noorden, waren er ook veel contacten van Hongaren met de 'orthodoxe' christenen, die niet aan Rome gebonden waren. Dit gevoegd bij de grenspositie, die Hongarije innam, maakte het gevoel van verbondenheid aan Rome niet groot.

De Roomse kerk had observante Franciscanen naar Hongarije gehaald, om samen met de Hongaarse Paulus-orde, strenge kluizenaars, de Hussieten te bestrijden. Ook zij preekten in de volkstaal en maakten met hun boodschap van boete en bekering eerst veel indruk. Deze bedelmonniken raakten echter zelf in toenemende mate onder invloed van de sociale en kerkelijke kritiek van de Hussieten! Onder de latere Hongaarse reformatoren bevonden zich dan ook meerdere voormalige Franciscanen.

Trouwens ook andere voor-reformatorische gedachten drongen Hongarije binnen. Zo stonden veel Franciscanen onder invloed van de moderne Devotie. De 'Navolging van Christus' van Thomas á Kempis werd ook in Hongarije ijverig gelezen. Via de Duitse bevolking bereikten kerkelijke hervormingsgedachten van Wimpfeling en Nicolaus von Lyra het land.

2. Begin van de Reformatie

De slag bij Mohács in 1526 trof Hongarije op het moment, dat het gedachtengoed van de Reformatie het land al had bereikt, maar nog geen vaste voet aan de grond had gekregen. Via reizende handelaars en studenten hadden Luthers geschriften hun weg naar Hongarije gevonden. Ook aan het koninklijke hof stond men niet afwijzend tegenover de 'nieuwe leer'. De jonge koningszoon werd opgevoed door Georg van Brandenburg (de Vrome'), die later in zijn thuisland de Reformatie doorvoerde. Ook de jonge vorstin Maria stond open voor Luthers gedachten. Toch heerste er aan het hof eerder de humanistische geest van Erasmus - een zekere affiniteit voor vernieuwingen was er, maar zonder de daadkracht van Luther!

Tegenstand van de Roomse kerk was er meteen vanaf 1521, toen György Szatmári, de aartsbisschop van Esztergom, beval dat in alle grotere plaatsen de pauselijke banbul tegen Luther vanaf de kansels moest worden voorgelezen. In 1523 en 1525 nam de landsoverheid maatregelen tegen netLutheranisme en verklaarde aanhangers van de Hervorming vogelvrij. Als ze gegrepen werden, moesten ze tot de brandstapel veroordeeld worden. Maar tot echte onderdrukking kwam het in deze tijd nauwelijks, omdat de centrale staatsmacht en de adel

te zwak waren. De feitelijke macht was in handen van stadsmagistraten en grootgrondbezitters, die al in de 20-er jaren op veel plaatsen welwillend stonden tegenover de Reformatie.

Na de slag bij Mohács 1526 werd zowel in het door Habsburg bestuurde gebied, als in Zevenburgen, de vervolging heviger. Plaatselijk werden predikanten en voorgangers opgepakt, gemarteld en soms verbrand. Maar Ferdinand van Habsburg zag om tactische redenen toch af van de totale vernietiging van de protestanten: het protestantisme was het sterkst in de steden, maar juist die moesten het geld opbrengen voor zijn legers. Ook de Roomse kerk kwam maar moeizaam weer op krachten. De slag bij Mohács had veel leden van de hogere geestelijkheid het leven gekost. Maar de leeggevallen plaatsen van Roomse kerkleiders werden lange tijd niet opgevuld, zodat de Roomse kerk haast stuurloos achterbleef. Bovendien was de lagere Roomse geestelijkheid moreel en theologisch gezien op geen enkele manier in de positie, om een krachtige vervolging van de protestanten te beginnen. Zo kreeg de Reformatie kans, zich verder uit te breiden.

In de door de Turken bezette gebieden in het midden van het land was geen sprake van directe geloofsvervolging. Men was zelfs welwillender ten opzichte van de protestanten dan ten opzichte van de aan Habsburg gelieerde Roomse kerk. Maar de bevolking leed wel verschrikkelijk van de bezetter - brandstichting, plunderingen, verkrachtingen en kinderroof waren aan de orde van de dag. Een feit is, dat het protestantisme zich in deze bezette gebieden het snelst verbreidde.

Daarvoor zijn meerdere verklaringen aangedragen. De interpretatie van Imre Révész, aangevuld met die van Mihály Bucsay komt ons het meest waarschijnlijk voor: in deze bezette gebieden moesten de mensen vechten voor het behoud van hun christelijke en culturele identiteit. Hoewel er ook bij protestanten het gebed was om het ingrijpen van 'onze christelijke keizer' (liever paaps dan Turks?!), vond men toch vooral in de Bijbel, die hun als het ware door de Reformatoren weer in handen gegeven was, en in de reformatorische leer van zonde en genade, de steun en troost, die nodig waren, om stand te kunnen houden in het geloof!²

Voor de situatie onder de Turkse bezetting is de levensgeschiedenis van István Szegedi Kis (1505-1572) illustratief. Na in Z.-Hongarije op school te hebben gezeten reisde hij naar Wenen (1535) en Krakau (1537) voor verdere studie. In die laatste plaats werd hij docent klassieke talen. Na ook in Hongarije les gegeven te hebben, ging hij in 1543 voor studie naar het Lutherse Wittenberg. Of hij in 1544 persoonlijk ook Calvijn heeft ontmoet is niet zeker.³

Terug in Hongarije gaf hij les in Csanád, waar de bisschop hem liet oppakken en zwaar mishandelen. Zijn hele bezit, waaronder zijn bibliotheek van 200 boeken (in die tijd!) raakte hij kwijt. In 1558 werkte hij weer als predikant Kálmánca. Toen hij in 1561 in een preek kritiek leverde op de heidense namen, die ook bekeerde protestanten hun kinderen gaven, werd hij door een invloedrijke zuster, namens Ursula (=berin) bij de Turken aangegeven als spion. Hij werd opgepakt, maar de Turken doorzagen het spel en lieten hem leven. Ze vroegen een enorm losgeld voor hem en sleepten hem van stad naar stad, om hem geboeid en wel aan het publiek te tonen. In deze vernederende toestand stonden ze hem zelfs toe om te preken! Uiteindelijk wisten zijn gemeenteleden het losgeld bijeen te brengen.⁴ Geen geloofsvervolging dus, maar wel harde onderdrukking door de bezetter.

3. Reformatorische invloeden vanuit het Westen

Het Luthers-reformatorische gedachtegoed werd het eerst door de Duitse bevolkingsgroepen overgenomen. Tussen 1630-1640 sloten de Duitstalige in de door Turken bezette gebieden en in Zevenburgen zich aan bij de Reformatie. Iets later volgden ook de Duitse steden in Noord-Hongarije, die onder Habsburg vielen. Via hen bereikte de Reformatie vervolgens de

Hongaren en Slowaken.

Typerend voor de Reformatie in Hongarije was, dat zij eerst van het Rooms- katholicisme naar het Lutheranisme overging. De gemeenschappelijke vijanden van Hongarije, of ze nu van Duitse of Hongaarse origine waren, waren Rome en de Turken.

Terwijl bij de Duitse inwoners Luthers theologie vaak zondermeer werd overgenomen, gold dat voor de Hongaren meestal niet - noch bij de Lutheranen, noch bij aanhangers van Zwingli, Bullinger of Calvijn. In de eerste periode van de Reformatie was er bij de Hongaren een duidelijke tendens, om de reformatorische leerstukken in haar essentie over te nemen en extremen te vermijden. Dit is ook typerend gebleven voor de Hongaarse theologen van later tijd. Telkens weer is er een anti-speculatieve en niet zelden pragmatische instelling te bespeuren. Dit laatste werd bevorderd door de permanente politieke druk en de vaak benarde omstandigheden, waaronder men leefde. Zo kreeg de Hongaarse protestantse theologie in die eerste tijd meteen een eigen karakter.⁵

Rond 1550 begon zich een breuk af te tekenen binnen het hervormingsgezinde kamp zelf. In het Westen hadden Bullinger en Calvijn elkaar met de Consensus Tigurinus de hand gegeven. Daarmee werd tegelijk de afstand tot de Lutheranen onderstreept. De avondmaalsstrijd die binnen en rond het Lutheranisme ontbrandde, de felle polemiek van Westphal, dwong ook de Hongaren tot een keuze. De Lutherse en de 'Helvetische richting' kwamen tegenover elkaar te staan. Meestal kozen de Duitstaligen voor het Lutheranisme, terwijl de Hongaren zich bij de Helvetische Reformatie aansloten.

Na het uiteenvallen van de Reformatie in meerdere kerken, verdween voor een deel ook de zelfstandigheid van de Hongaarse theologie. Er kwam een grotere behoefte, om de leer af te stemmen op wat er in het Westen werd gepubliceerd. Zo nam een belangrijke vertegenwoordiging van de Gereformeerde kerk in 1567 in Debrecen *de Confessio Helvetica Posterior* van Bullinger aan.⁶ De Luthersen richtten zich iets later naar de Duitse *Formula Concordiae* van 1577.

De grote voorvechter van de 'Helvetische Reformatie' in Hongarije was Péter Méliusz Juhász (plm. 1536-1572) ⁷

Eerst zat hij aan de voeten van Lutherse leermeesters, vervolgens kreeg hij les van István Szegedi Kis, waar hij kennis maakte met de Helvetische richting. In 1556 ging hij voor studie naar Wittenberg, waar hij niet alleen met de theologie van Melancton, maar ook van Brenz en Osiander kennis maakte. Ook Calvijns geschriften leerde hij kennen - diens catechismus vertaalde hij in het Hongaars en bovendien werkte Méliusz zijn eigen catechismus om in de geest van Calvijn. Toch blijft hij theologisch gezien zelfstandig.

Calvijn begint zijn Institutie, met de vaststelling, dat bijna heel de hoofdsom van de heilige leer bestaat uit twee delen: de kennis van God en van de mens. Zo begint Méliusz ook, maar hij plaats meteen een eigen accent, wanneer hij bij het nauwe verband tussen deze twee thema's meteen de gedachte van de mens als beeld van God betreft. Als Calvijn vraagt, met welk doel God de mens heeft geschapen, is het antwoord: tot Zijn eigen eer. Méliusz denkt een andere kant op. De mens is geschapen, om in gemeenschap met God te leven. Daarbij ziet hij de mens niet zozeer als beeld van de Drieënige God, als wel als beeld van de Zoon. Bovendien heeft Christus het beeld van God, dat in scherven gevallen was, in principe weer hersteld. Zo mag de gelovige nu weer als beeld van God op deze aarde beginnen te leven.

Evenals Calvijn leert ook Méliusz de dubbele predestinatie, al blijven ook hier de eigen accenten staan. Zo gaat Méliusz enerzijds de kant van Bullinger op, als hij - voorzichter dan Calvijn - stelt, dat God het kwaad 'permittit, non facit' (toelating, niet scheidt) en ten aanzien van Adams val zegt, dat deze slechts 'praescitus', (*voorgeweten*) maar niet 'praeordinatus', (*voorverordineerd*, bestemd) is. Toch houdt hij ook vast aan de leer van de verwerping, alleen daarin staat centraal de *Deus philanthropos*, de mensenlievende God. De verwerping

is een gemeenschapsreddende daad van God, die het recht beschermt en volvoert.

Ook onderscheidt Méliusz ten aanzien van het kwaad en het werk van de duivel tussen Gods ‘*permissio potens*’ en ‘*permissio panens*’. Het werk van de duivel is Gods ‘*permissio potens*’: God laat het werk van de Satan niet alleen toe, maar Hij gebruikt hem, zoals een rechter een beul.⁸

Ten aanzien van het Avondmaal leerde Méliusz de presentie van de ‘*lotus Christi*’: door de werking van de Heilige Geest krijgen we gemeenschap met de hele Persoon van Christus, zowel naar Zijn Goddelijke als naar Zijn menselijke natuur.’

In 1561, op 25-jarige leeftijd, werd Méliusz bisschop in Debrecen. Hij schreef een zeer uitgebreid belijdenisgeschrift, de *Confessio Catholica*,⁹ waarin hij alle mogelijke vragen, ook op het gebied van de natuurwetenschappen, behandelde. De achtergrond van deze brede aanpak was, dat hij de Bijbel in handen van alle gemeenteleden wenste - hij citeerde graag I Cor. 14:31 - maar zich tegelijk bewust was van de noodzaak van een goede ondersteuning bij het Bijbellezen.

Méliusz’ organisatie van het kerkelijk leven in Debrecen was nog soberder dan Zürich: kerkdiensten waren er alleen op zondagen; het Heilig Avondmaal werd slechts op feestdagen gevierd. Er werden op zondag geen kerkklokken getuid. Begravenisdiensten werden niet gehouden - het begraven van een geliefde was volgens Méliusz geen zaak van de kerk, maar alleen van nabestaanden en vrienden. Een verschil met Zürich was wel, dat er in de kerkdiensten behalve de psalmen, ook gezangen gezongen werden. Ook van Méliusz zelf zijn er nog enkele gezangen bewaard gebleven.

4. Unitariërs

Een bijzonder probleem werd gevormd door het Anabaptisme c.q. Unitarisme. Terecht signaleert Evans, dat de Hongaarse Reformatie op het snijvlak lag van de hiërarchie van de Contra-reformatie en de sektarische anarchie.¹¹ Vervolgd door Rooms en protestanten zochten Anabaptisten in Hongarije en Zevenburgen een goed heenkomen en vormden hier een groepering van betekenis.

János Zsigmond, vorst van Zevenburgen, had een Italiaanse lijfarts - Georg Blandrata, met sterke theologische interesses. Hij wist zijn antitrinitarische overtuiging over te dragen aan de begaafde hofpredikant en bisschop van Kolozsvár (Klausenburg) Ferenc (Franz) Dávid, die met vaardige pen en overtuigende prediking de aanvoerder van de Reformatie was. Ook de predikant van de hoofdstad Kolozsvár, Gáspár Heltai, en de vorst zelf sloten zich bij zijn antitrinitarische denkbeelden aan. Dit gaf de beweging een enorme stimulans. In de 60-er jaren van de 16e eeuw ontstaat een aparte Unitarische kerk, die in Zevenburgen door de overheid werd erkend en ook in Hongarije aanhang kreeg.¹²

David bleef echter niet staan bij de afwijzing van Nicea en Chalcedon, maar zag Jezus tenslotte nog slechts als een menselijke persoon. Hij verwierp de kinderdoop, stelde het OT boven het NT en voorspelde de Wederkomst van Christus in het jaar 1570. Toen de beweging ook nog maatschappelijke omwentelingen begon te propageren, greep de opvolger van János Zsigmond, de Roomse vorst István Báthory in. Dávid kwam alleen te staan en stierf in de gevangenis. Na het optreden van Báthory keerden velen terug tot de Gereformeerde kerk. De unitarische kerk bleef echter wel bestaan als ‘*religio recepta*’ en ging verder in de (vanuit maatschappelijk oogpunt gezien) meer gematigde lijn van Socinus: met als kernpunten een rationalistische afwijzing van de leer van de Triniteit en de genade. Ze gebruikten ook de catechismus van Rakow. Tot op de dag van vandaag is deze kerk in de Hongaarse wereld, met name in Zevenburgen vertegenwoordigd.

5. Karakteristieke trekken van de Hongaarse Reformatie

Zoals boven aangegeven, was de Reformatie in Hongarije in zekere zin voorbereid door de

religieuze en sociale kritiek van Hussieten en Franciscanen en door het gedachtengoed van de Devotio Moderna en het humanisme. Dit gevoegd bij de nederlaag bij Mohács en de daarop volgende chaos, het al eeuwenlang balanceren op de grens van Oost en West, had tot gevolg, dat de Reformatie in Hongarije een geheel eigen stempel kreeg en zich op meerdere punten van de Reformatie in het Westen onderscheidde.

5.1. *Getekend door nationale ellende*

‘Die Reformation verbürgte, was unter den damaligen Verhältnissen ganz besonders nottat: Heilsgewissheit in der ständigen Lebensgefahr, in der man sich befand Sie entfaltet die Kräfte des Glaubens, schrieb das Sittengesetz, das von keiner Obrigkeit mehr wirksam gemacht werden konnte, in das Herz der einzelnen und pfl egte es in lebendigen evangelischen Gemeinden.¹³

Bij Mohács sneuvelde de bloem der natie - 200.000 doden, waaronder een groot deel van de adel. Deze nederlaag werd (en wordt!) door de Hongaarse christenen ervaren als een oordeel van God over de ten hemel schreiende wantoestanden in kerk en samenleving. Onder leiding van m.n. de lagere geestelijkheid en vele landheren, keerde het volk Rome en de overdadige Maria-verering massaal de rug toe.’¹⁴

Opvallend is, hoezeer de zonde niet alleen als een persoonlijke zaak, maar ook als een collectieve en nationale ongehoorzaamheid ten opzichte van de Heere werd ervaren! De vraag naar de ‘genadige God’ werd heel sterk in het licht van de nationale rampen gethematiseerd! We lezen, hoe er directe parallellen met het volk Israël en het oordeel van de Babylonische ballingschap werden getrokken. De Turken waren voor de Hongaarse christenen de roede van Gods toom. Zijn oordeel kon alleen door evangelische boete en hartelijke bekering van heel het volk worden afgewend.

Tegelijk met de nationale boete-beweging ná 1526 was er ook intens verdriet, omdat Hongarije in de steek was gelaten door het christelijke Europa, m.n. door Duitsland en Karel V. Hongarije voelde zich uitgeleverd aan de Islamitische Turken, terwijl zij zichzelf als de voorste linie van het westelijk christendom beschouwde. In de steek gelaten grenswachters. Van West naar Oost geschoven!¹⁵

Rond het midden van de 16e eeuw kreeg - mede onder invloed van Calvijn - de leer van de predestinatie grote invloed. Niet als een noodlotsgedachte, maar in Calvinistische zin als troost voor Gods kinderen! De mensen leerden God weer zien als de soevereine Heer van deze wereld, die ons leven bepaalt, geloof schenkt en ons zekerheid geeft van ons heil. Midden in alle oorlogsgeweld en vervolging mochten zij als Gods kinderen vertrouwen op Gods bewaring. In eigen verantwoordelijkheid wilden zij op de weg gaan, die de Heere wees, met het gezicht naar de door God bepaalde toekomst.

5.2. *Getekend door nationale verschillen*

De Reformatie vond in Hongarije en Zevenburgen ingang via de talrijke Duitstalige handels- en ambachtslieden, die er woonden. Zij namen het bevrijdende Evangelie van vergeving en rechtvaardiging aan in de taal van Luther en Wittenberg. Ze gaven het door aan Slowaken, die in Noord- Hongarije hun naaste burenen waren.

De Reformatie bleef echter niet tot de Duitstaligen beperkt. In de 30-er jaren verspreidde de Reformatie zich ook onder grote groepen Hongaren. Rond 1530 was de stad Pápa al een protestants bolwerk. Debrecen, Békés, Gyula en vele andere plaatsen volgden. In 1535 verscheen in Krakau het eerste Hongaars-protestantse geschrift: ‘Over Christus, de Anti-Christ en hun kerken’, van de hand van Imre Ozorai. In deze jaren kwamen ook de eerste gedeeltelijke Bijbelvertalingen van de hand van Hongaarse Reformatoren.

Er zouden nog meerdere gedeeltelijke vertalingen volgen, van leidende figuren als Méliusz en Heltai. Uiteindelijk kwam in 1590 de ‘standaard-edide’ van de pers, in het plaatsje

Vizsoly in NO-Hongarije. Een complete Bijbelvertaling, vervaardigd door Gáspár Károlyi, Gereformeerd predikant in Gönc. Net als de Statenvertaling in Nederland (die gereed kwam in 1637) drukte deze vertaling eeuwenlang haar stempel op de Hongaarse taal. De vertaling werd niet alleen door Gereformeerden, maar ook door Lutheranen en unitariërs in gebruik genomen.

Toen in 1544 in Erclód de eerste belijdenissynode op Hongaarse bodem werd gehouden, namen de Hongaren de Confessio Augustana Variata aan.¹⁶ Dat was de lijn die was uitgezet door de reformator Mátyás Dévai. Enerzijds werd hij als ‘Hongaarse Luther’ bestempeld, maar anderzijds nam hij afstand van Luthers leer van de ubiquiteit en werd daarom door ‘echte’ aanhangers van Luther ook wel van ‘Crypto-Calvinisme’ beschuldigd.¹⁷

Mátyás Dévai Biró (... - plm. 1545) studeerde vanaf 1529 als eerste Hongaar in Wittenberg bij Luther en Melanchton. In 1531 was hij in Buda te vinden, waar hij zijn ‘52 stellingen’ publiceerde en zich vooral tegen de relikwieën-verering keerde. Later werkte hij in Kassa onder de Hongaarse bevolking als reformator. Hij werd gevangen genomen en in Wenen verhoord door bisschop Faber. In 1533 wist hij echter met behulp van gelovigen uit Kassa te ontsnappen. In Buda begon hij direct weer te preken, waarop weer gevangenschap volgde. In 1535 kwam hij weer op vrije voeten. Hij zwierf door Duitsland, maar keerde daarna toch weer terug naar Hongarije, waar hij tot zijn dood op diverse plaatsen het Evangelie bleef verkondigen. Hoewel hij zich alleszins verbonden wist met Luther, bleef hij zelfstandig. Dévai werkte onder het volk. Hij zag scherp, hoe gemakkelijk het volk Luthers ideeën over het Avondmaal in bijgelovige zin misbruikte. Noch exegetisch, noch dogmatisch kon hij de leer van de consubstantiatie en de *manducatio indignorum* aanvaarden. Daar tegenover wees hij op het grote geestelijke belang van het Avondmaal: daar worden de ziel van de verheerlijkte Christus en de ziel van de gelovige door de kracht van de Heilige Geest samengesmeed. Op deze wijze herstelt de Heilige Geest het door de zonde verloren beeld van God weer in de mens.’¹⁸

In de 50-er jaren werd de scheiding tussen de Lutherse en de ‘Zwitserse’ Reformatie definitief. De wegen scheidden meestal vredig. In het Westen duurde dit proces trouwens langer dan elders in het land. Zo werd in 1591 in Csepreg nog een gezamenlijke protestantse synode gehouden.’¹⁹

Er zijn voor zover bekend, nauwelijks persoonlijke contacten tussen Hongarije en Calvin geweest. De contacten met Zürich waren nauwer, al liep het contact ook hier via briefwisseling. Een teken van de goede contacten was, dat de Consensus Tigurinus in 1549 vóór ondertekening eerst ter approbatie naar Oost-Europa werd verzonden.

Een bewijs van de goede band tussen Zürich en Hongarije is de uitgebreide brief, die Bullinger in 1551 schreef als antwoord aan János Fejérthóy, secretaris van de Hongaarse staatskanselier in Wenen. De brief werd in 1559 zowel in Zevenburgen als in Magyaróvár (Hongarije) uitgegeven. De Hongaarse predikant-drukker gaf de brief een lange titel mee, die als volgt begon: ‘Brevis ac pia Institutio Chrisnanae religionis...’ De overeenkomst met de titel van Calvijns hoofdwerk zal geen toeval zijn!²⁰

5.3. *Getekend door kerkelijke en nationale structuren*

Karakteristiek voor de Hongaarse Reformatie was ook de vorm van kerkregering, die direct aansloot bij de situatie in Hongarije zelf en overigens grote overeenkomsten vertoonde met de Lutherse Reformatie.

Al in de Middeleeuwen hadden zich binnen de diocesen ‘fraterniteiten’, een soort ‘verenigingen’, ontwikkeld: geestelijken ontmoetten elkaar op geregelde tijden, bespraken gezamenlijk hun problemen en organiseerden zich ook los van de kerkelijke hiërarchie, met soms een gezamenlijke bibliotheek, en een eigen bestuur. Binnen deze fraterniteiten leerde men ook de reformatorische gedachten kennen.

De Reformatie ging in eerst in de voetsporen van Luther. De nadruk lag op de reformatorische *leer*, niet op de reformatie van de kerkelijke *structuren*. Voorgangers gingen met 'hun' gemeenten over tot Reformatie in leer en leven, terwijl de oude kerkelijke structuren gehandhaafd bleven. De fraterniteiten werden nu 'senioraten' genoemd - te vergelijken met een 'classis' in Nederland - met aan het hoofd daarvan een 'senior' of 'intendant, een onderbisschop. Aan het hoofd van de oude 'diocesen' kwam nu een superintendent oftewel een bisschop te staan, die niet door de staat, Maar door een synode werd aangesteld. Zij waren ook aan de synode verantwoording schuldig. Hun taak was, niet te heersen, maar te dienen en door middel van kerkvisitatie te waken over de handhaving van de belijdenis in prediking en geschrift, alsmede over de naleving van de kerkorde.²¹

De presbyteriaal-synodale kerkstructuur is echter later in de Gereformeerde kerk van Hongarije evenmin ingevoerd. Ondanks alle goede intenties bleef de hiërarchische structuur in stand, waarin voor ouderlingen of diakenen ook in de Gereformeerde kerk geen plaats was. Terecht is de Reformatie in Hongarije als een 'clericale Reformatie' getypeerd.²²

De Gereformeerde geloofsbelijdenis van Debrecen 1561 onderstreepte (nog) het belang van het priesterschap aller gelovigen en stelde de bisschop op één lijn met ouderlingen en predikanten. De verkiezing van een predikant werd gezien als de verantwoordelijkheid van de hele gemeente; de toelating tot het ambt van predikant en de bevestiging in het ambt behoorden echter tot de verantwoordelijkheid van de senior.

Maar het tijt keerde snel. Op de grote historische synode van Debrecen in 1567 werden de voorstellen van de 'Hongaarse Calvin', Péter Méliusz, aangenomen. Kort en goed betekende dat: *Gereformeerd in de leer, maar onder een hiërarchisch kerkbestuur*. De bisschoppen en senioren kregen door middel van een systeem van kerkvisitatie het opzicht over leer en leven van de predikanten in de kerk. De predikanten verplichtten zich tot gehoorzaamheid aan hen, die over hen gesteld waren. De taak van de predikanten was naast de prediking in eerste instantie het bewaren en uitoefenen van de tucht in de gemeente - daarbij werden zij eventueel bijgestaan door de burgerlijke overheid of door vooraanstaande gemeenteleden. Verder hoorde ook het financiële beheer van de gemeente en het toezicht op de Gereformeerde schoolmeester hij het takenpakket van de predikant. De gemeente had zo goed als geen invloed op de gang van zaken. Eén belangrijke uitzondering was er wel: als een dorp of gemeente niet tevreden was met haar predikant, kon zij een klacht indienen bij de senior, die de predikant dan van zijn post kon ontheffen.

De reden, waarom de Gereformeerde kerk ook in tweede instantie de Gereformeerde kerkregering niet overnam is omstreden. Wilde men zich indekken tegen kritiek van Roomse zijde, dat het in de Gereformeerde gemeenten wanordelijk zou toegaan? Iemand als Méliusz meende, dat een sterke centrale leiding door predikanten betere garanties bood voor de zuivere leer.

In ieder geval stond het invoeren van een presbyteriaal systeem haaks op de toenmalige samenleving en zou veel onderlinge conflicten opleveren. Die ontweek men liever in een tijd, waarin vervolging en onderdrukking aan de orde van de dag waren.²³

De structuur van de Hongaarse samenleving was sterk feodaal en hiërarchisch. De macht was helemaal in handen van de grootgrondbezitters en de lagere overheden. Zij zorgden er ook voor, dat een deel van de bezittingen van de Roomse parochies in handen van de protestanten kwam en stimuleerden in allerlei opzichten de Reformatie. Dat schiep echter ook verplichtingen.

Voor de grondbezitters was het onaanvaardbaar, dat zij met hun 'lijfeigenen' in één (ouderlingen)bank zouden moeten zitten. Daarom blokkeerden zij de vorming van plaatselijke presbyteria. Tegelijkertijd oefenden zij wel een grote macht uit in de gemeenten, omdat die in materieel opzicht van hen afhankelijk waren. Het 'cuius regio, eius religio', waardoor hogere magistraten of bestuurders invloed in de kerk zouden krijgen, is in

Hongarije in de 16e eeuw niet van kracht geweest. Dat betekende echter een vermenging van kerk en staat op lokaal niveau, die taaier bleek dan de bijbelse en reformatorische grondgedachten. Zo bleef niet alleen de keuze van een predikant, maar het nemen van haast iedere beslissing van belang aan de stadsraad of de grondheer voorbehouden. Ook voor de keuze voor het Gereformeerde geloof gold, dat het vooral een keuze van de predikanten en de adel was. Het volk volgde de leiders, zonder al te veel kennis van zaken.²⁴

Hiervan getuigt ook een brief van Lazarus von Schwendi aan Willem van Oranje uit 1565. Schwendi was commandant van de keizerlijke troepen, uitgezonden om de Turken te bevechten. Over Hongarije schreef hij: "En Ungarie tout est confusion et misère; ils sont de la plus part Huguenots, mais avec une extrême ignorante du peuple, et sans discipline et ordre quelconque: chascunq faict ce qu'il veult, et le plus fort at le meilleur droict."²⁵

3. VAN CONTRA-REFORMATIE TOT EEN VRIJE KERK – DE 17e TOT DE 19e EEUW

Tot de tweede helft van de 17-de eeuw was het Hongaarse gebied in drie delen opgesplitst. Het noorden en Westen van Hongarije was in handen van Habsburg. Tot de tweede helft van de 16-de eeuw was er vanwege de politieke instabiliteit van het land en omdat de edelen veelal voor de Reformatie gekozen had, van intensieve vervolgingen geen sprake. Tegen de protestanten uitgevaardigde wetten bleven veelal lege gebaren.

In Zevenburgen, dat in een lichte vorm van soevereiniteit met de Turken leefde, was de situatie aanmerkelijk gunstiger. Hier zagen de edelen in 1550 kans om vrije godsdienstuitoefening voor de Lutheranen te bevechten. In 1564 en 1568 volgden de erkenning van resp. de Gereformeerde en unitarische kerk.²⁶

Gedurende twee jaar was er zelfs een algemene godsdienstvrijheid. Deze werd vanwege opkomende sekten al snel weer beperkt tot de ‘vier erkende religies’.

Tussen Zevenburgen en het Habsburgse gebied lag het door de Turken bezette deel van Hongarije, waar de protestanten een zekere mate van vrijheid genoten.

Aan het einde van de 16e eeuw was zo’n 80-90% van de Hongaren in alle drie de gebieden tot het protestantisme overgegaan. Het overgrote deel was Gereformeerd geworden; een kleinere groep was Luthers gebleven. De Roomse kerk was tot een kleine minderheid geslonken. Bovendien bevorderden Gereformeerde scholen en diverse drukkerijen de doorwerking van de Reformatie in de samenleving.

1. Strijd tegen de contra-reformatie onder Istvan Bocskay en Gábor Bethlen

Aan het begin van de 17de eeuw kwam er een kentering in de grote voorsprong van het protestantisme. Rudolf van Habsburg bond met behulp van de Jezuïeten, die de Roomse kerk vanaf 1561 had binnengehaald, de strijd tegen de Hongaarse protestanten aan. Er ontstond een heftige vervolging van predikanten en kerkleden. Kerkelijke goederen werden overal geconfisqueerd en aan de Rooms-katholieke kerk (terug) gegeven. Op de landdag van Pozsony (1604) werden alle ketterwetten van het verleden nog eens bekrachtigd en er werd uitgesproken, dat deze nu ook letterlijk uitgevoerd moesten worden.

Onder leiding van de adellijke Istvan Bocskai kwam het Hongaarse volk in opstand. Hij werd vorst van Zevenburgen, en de protestanten in alle drie de Hongaarse gebiedsdelen hoopten, dat het oude middeleeuwse Hongarije weer zou herrijzen, vrij van de Turken én van Habsburg.

Bocskai zag al snel kans om Habsburg zodanig in het nauw te drijven, dat hij in 1606 de vrede van Wenen kon afdwingen. Daarbij werd een - zij het beperkte - godsdienstvrijheid voor de protestanten bedongen. In 1608 lukte het om met de opvolger van Rudolf van Habsburg, Matthias II, overeenstemming te bereiken over een wettelijke vrijheid voor de Lutherse en Gereformeerde kerk. Bocskai, door Imre Révész de ‘Mozes van de Hongaren’ genoemd, maakte dit zelf niet meer mee. Hij werd in 1606 door een hofkanselier vergiftigd.

Na zijn dood bleek de invloed van de Jezuïeten echter ongebroken. Vooral in de adellijke kringen hadden zij grote successen. Zij wisten de politieke en materiële voordelen van de terugkeer tot Rome perfect duidelijk te maken. Evenals elders in Europa stichtten zij streng georganiseerde scholen, die vooral mensen uit de hogere klassen trokken. Binnen enkele decennia was het grootste deel van de Hongaarse aristocratie tot de Roomse religie teruggekeerd. Vervolgens begon de adel met gebruikmaking van de oude feodale structuren van de samenleving aan een rekatholisering van het platteland.

Deze rekatholisering ging vaak met grof geweld gepaard. Zo werd in 1621 het Lutherse stadje Csepreg, met zo’n 1500 inwoners, bijna helemaal uitgemoord. De Roomse troepen zaaiden overal waar zij kwamen dood en verderf onder de protestanten.

Een leidende rol bij de rekatholisering had Péter Pázmány (1570-1637), van wie met een zeker recht gezegd werd, dat hij in een protestants land geboren werd en in een Rooms land stierf. Zijn grote tegenstanders waren de Zevenburger vorsten Gábor Bethlen (1613-1629)²⁷ en Gyargy Rákóczy I (1630-1648), die de spanningen van de 30-jarige oorlog vaak in het voordeel van de protestanten wisten uit te buiten. Het sterke Zevenburgen betekende in die dagen de redding van de Hongaarse Reformatie. Maar buiten Zevenburgen konden zij de rekatholisering niet tot staan brengen. Hoewel in 1647 bij de vrede van Linz de godsdienstvrijheid van lijfeigenen werd vastgelegd, ging de rekatholisering toch in volle hevigheid door: kerken werden afgenomen en predikanten en leraren uit hun woonplaatsen verdreven.

2. Tien jaar van rouw en leed - 1671-1681

De situatie van de Hongaarse protestanten verslechterde nog meer, toen onder Cyargy Rákóczy II het krachtige Zevenburgen ineens stortte en ook de Turkse macht steeds meer verzwakte en rond 1690 verdween. Zevenburgen bleef weliswaar een apart gebied, maar kwam helemaal onder invloed van het Oostenrijkse Habsburg te staan, waar inmiddels Leopold I de scepter (1657-1705) zwaaide. De Turkse aanwezigheid was steeds een rem geweest op al te harde maatregelen tegen de protestanten, maar die druk viel steeds meer weg. Bovendien wilde Habsburg absoluut gezag krijgen over heel Hongarije - iets wat ook de katholieke Hongaarse adel niet aanstond. Een Hongaarse samenzwering door de gezamenlijke katholieke en protestantse adel en een deel van de Roomse kerkleiding, werd in 1670 ontdekt. De leiders werden geëxecuteerd. Maar de schuld voor de samenzwering werd geheel op de protestanten geschoven en werd aanleiding voor nog gewelddadiger vervolgingen, waarbij de Hongaarse Roomsden de kant van Habsburg kozen. Plaatselijk kwam de bevolking in opstand, gesteund door gevluchte edelen uit Zevenburgen - een godsdienstoorlog brak los. Deze periode van 1671-1681, staat in de Hongaarse geschiedenis bekend als het 'rouwdecennium' (gyászévtized).²⁸

Onder het voorwendsel van het onderdrukken van een politieke rebellie werd gepoogd, de protestanten helemaal uit te roeien. Op beschuldiging van hoogverraad werden tal van protestantse predikanten en onderwijzers gevangen genomen. Maar tijdens hun gevangenschap, verhoren en martelingen probeerde men voortdurend hen ertoe te bewegen hun geloof af te zweren.

In 1673 werden ruim 30 Lutherse predikanten en een Gereformeerde predikant met gedeeltelijk valse beschuldigingen over deelname aan een opstand tegen Habsburg, voor de landelijke rechtbank in Pozsony gesleept. Eén van hen bezweek voor de druk en werd weer Rooms. De anderen legden hun ambt neer of gingen in ballingschap.

Door dit 'succes' aangemoedigd, werden er in 1674 alle predikanten en onderwijzers uit het hele land naar Pozsony ontboden, op beschuldiging van majesteitsschennis, belediging van Maria en de heiligen, hoogverraad en samenwerking met de Turken. Velen vluchtten naar Zevenburgen. In Pozsony verschenen zo'n 270 Lutheranen en rond de 50 Gereformeerden voor de rechtbank.

Na gevangenschap, dwangarbeid en marteling ondertekenden velen een verklaring, dat ze in ballingschap zouden gaan. Anderen hielden vol. Uiteindelijk kwamen zo'n 30 protestantse predikanten - na een voettocht naar Italië! - in Napels op de galeien terecht. Door tussenkomst van protestanten uit andere landen konden 26 van hen in 1676 door **Michiel de Ruyter** uit hun benarde positie worden bevrijd.

Pas na een felle opstand van de protestanten onder leiding van graaf Imre Thököly bond Leopold in 1681 in. Er werd opnieuw een, zij het zeer beperkte, vrijheid van godsdienst afgekondigd, die in de praktijk steeds verder werd ingekrompen. Het kwam er op neer, dat slechts op een vast aantal plaatsen in het land kerkdiensten mochten worden gehouden en

predikanten mochten werken. In de rest van het land bleven alle burgers verplicht hun financiële bijdragen aan de Roomse kerk af te dragen. Het bijwonen of organiseren van samenkomsten op andere dan de aangewezen plaatsen was streng verboden.

Bovendien kwam Zevenburgen, dat tot dan toe steeds voor de vrijheid van de protestanten was opgekomen, in 1690 definitief onder Habsburg. Hoewel Leopold met het zgn. 'diploma Leopoldinum' de godsdienstvrijheid garandeerde, was het verdwijnen van dit - tot dan toe protestantse en tolerante vorstendom - een grote slag voor het Hongaarse protestantisme.

3. Gereformeerd kerkelijk leven in de 17de eeuw; puritanisme

In deze tijd van grote druk van buiten kwam in de kerk zelf steeds meer de roep om - naar het voorbeeld van Gereformeerde kerken in het West: - bij de zorg en de verantwoordelijkheid voor de gemeente ook de ouderlingen te betrekken. De Reformatie moest meer zijn, dan alleen een clericale machtswisseling.

Onder invloed van het Nederlandse voorbeeld en het Engelse puritanisme begon senior János Kanizsai Pálfi in het Westen van het land, in Pápa, presbyteria in het leven te roepen. In 1630 stelde hij de aanstelling van een presbyterium zelfs voor iedere gemeente in zijn district verplicht! Ouderlingen moesten deelnemen aan het uitoefenen van opzicht en tucht, wat dan in de eerste plaats betrekking had op leer en leven van de predikant. Taken als het bezoeken van de gemeenteleden hoorden er niet bij.²⁹ In Zevenburgen probeerde János Tolnai Dali eveneens presbyteria in te voeren. Ook de afschaffing van het bisschopsambt werd door de puriteinen op de agenda gezet. Hun programma hield verder in: strijd tegen het bijgeloof onder het volk, en een door kerk en staat gezamenlijk doorgevoerde 'heilige ordening' van het dagelijks leven. Zij kregen echter al spoedig moeite - niet alleen met de hogere en lagere adel en koning György Rákóczi I, maar ook met de eigen senioren en bisschoppen.³⁰

Tolnai had in Engeland gestudeerd. Met enkele Hongaarse medestudenten legde hij de gelofte af in Zevenburgen voor een 'nadere Reformatie' te zullen strijden. Daarbij hoorde het aanstellen van ouderlingen, het intensiveren van het pastoraat door de predikanten, het houden van door-de- weekse huissamenkomsten ter versterking van het persoonlijk geloof en een puriteinse levensstijl. Hun ijver en ethische strengheid ging bij velen te ver. Dit werd mede een achtergrond van het afwijzen van de presbyteriale structuur.

Om de problemen te bespreken riep de koning van Zevenburgen in 1646 een 'nationale synode' samen in Szatmárnémeti, waar ook de kerken uit NO-Hongarije vertegenwoordigd waren. 31. István Geleji Katona, bisschop van Zevenburgen, leidde de vergadering. De synode nam een onverdeeld conservatief standpunt in: het systeem van bisschoppen en senioren werd verder uitgebouwd en de vernieuwers afgestraft.

Bisschop István Geleji stelde op verzoek van de synode een kerkelijk wetboek samen van 100 artikelen. Daarin wordt, opvallend genoeg, de presbyteriale gedachte niet veroordeeld. Er wordt zelfs toegegeven, dat Christus en de apostelen ouderlingen hadden verordeneerd en dat die er in de oude kerk ook geweest waren. Maar, zo werd gesteld, in Hongarije was dat niet uitvoerbaar. Ten eerste niet vanwege de dienstbare positie van de kerkleden in de samenleving en het gebrek aan mensen met voldoende opleiding. Ten tweede was het niet uitvoerbaar vanwege de oppositie van de koning, de adel en de grootgrondbezitters.

Toch was het daarmee niet afgelopen. Na de synode gingen de discussies verder en bleek er toch ook onder de adel en vooraanstaanden steun voor het instellen van presbyteria te bestaan. Zo ontstonden er tegen het einde van de 17e eeuw op een aantal plaatsen presbyteria, die binnen het bestaande hiërarchische systeem een plek kregen.

Aan het puritanisme is het ook te danken, dat de Psalmberijming van Albert Szenczi Molnár (1607) langzaam maar zeker in de Gereformeerde kerk werd ingevoerd. (Szenczi Molnár vertaalde overigens ook Calvijns Institutie in het Hongaars!) De liturgie was in veel

opzichten nog verwant aan de Roomse, bv. met solo-zang van de voorganger. Rákóczi I en de genoemde bisschop Geleji probeerden tevergeefs door de uitgave van een 'graduaat de opmars van het psalmgezang en tegelijk de invoering van een meer Puriteins-Calvinistische liturgie te stuiten.

Invloed van het puritanisme en de Nadere Reformatie was er vooral dankzij *Amesius en Coccejus*, die in Franeker colleges gaven aan vele Hongaarse studenten. Het coccejanisme is m.n. in Zevenburgen verbreid geweest. Zo werd Samuel Szatmárnémeti als fervent Coccejaan hoogleraar aan de theologische faculteit in Kolozsvár. Zijn boeken werden aan het eind van de 17e eeuw in Leiden en Franeker gedrukt.

Pál Medgyesi studeerde in Engeland en vertaalde in 1636 de 'Practice of Piety' van Lewis Bayly, wat het meest gelezen Hongaarse boek van de 17e eeuw werd onder de protestanten! In Zevenburgen wist Gábor Bethlen de uitgeweken professoren *Johann Heinrich Alsted* en Henrich Bisterfeld te engageren aan de hogeschool in Gyulaférvár en zo werden ook daar Puritanistische invloeden binnengehaald. Alsted had tot zijn dood in 1639 een grote invloed op de studenten en zijn hele omgeving.

Ondanks alle vervolgingen was er aan het einde van de 17e eeuw een in ledental sterk geslonken, maar wel weerbare Gereformeerde kerk in Hongarije. Belangrijk voor de levensvatbaarheid van de kerk waren - menselijkerwijs gesproken - de Gereformeerde scholen en internaten, zoals die in Debrecen, Pápa en Sárospatak.

Hier werden generaties jonge mensen voor het leven gevormd in een Gereformeerd milieu. Hier werden vriendschapsbanden voor het leven aangeknoopt, die ervoor zorgden, dat er over het hele land verspreid een netwerk van goed opgeleide Gereformeerden was. Zij vormden de ruggengraat van de kerk.

Velen van hen gingen ook naar Gereformeerde universiteiten en opleidingen in het buitenland - eerst naar Heidelberg, later naar Nederland en Engeland. Zo bleef het contact met de buitenwereld levendig en raakte Hongarije niet afgesloten van de (Gereformeerde) buitenwereld. Niet alleen het puritanisme, de orthodoxie, het piëtisme³³ en theologische vakliteratuur, maar ook allerlei wetenschappelijke ontwikkelingen werden door deze 'peregrinerende' studenten geïmporteerd.

Tenslotte valt ook te wijzen op de activiteiten van Hongaarse drukkers en uitgeverijen, die zich vaak met gevaar voor eigen leven inzetten voor de vervaardiging en verspreiding van Gereformeerde literatuur.

4. Voortgaande rekatholisering in de 18e eeuw

Na de regering van Leopold I kwamen er nog twee belangrijke Roomse vorsten aan de macht - Karel III (1711-1740) en Maria Theresia (1740-1780). Hongarije moest zowel economisch als maatschappelijk uit een diep dal klimmen. De inmiddels verdreven Turken hadden een uitgeplunderd en schaars bevolkt land achtergelaten. Met behulp van Duitse immigranten - vooral uit het katholieke zuiden van Duitsland - wilde men het land weer in cultuur brengen.

In deze periode werden de pogingen om de protestanten met geweld uit roeien opgegeven. Maar de eerder genoemde beperkingen van de godsdienstvrijheid bleven wel van kracht. Zo probeerde men via administratieve maatregelen het protestantisme uit te schakelen en de mensen te dwingen naar de Roomse kerk over te gaan.

Onder Karel III mocht er zonder koninklijke toestemming geen synode worden gehouden, bisschoppen konden alleen met staatstoestemming gekozen worden, en bovendien werden protestantse predikanten onder toezicht van de Roomse bisschoppen geplaatst. Alle ambtenaren moesten een eed afleggen op Maria en de heiligen, waardoor protestanten in feite uitgesloten werden van belangrijke posten in de samenleving.

Omdat het samenroepen van een synode praktisch onmogelijk was, werden de kerkelijke organisatorische taken en de vertegenwoordiging van de kerk bij de overheid, veelal door vooraanstaande kerkleden waargenomen. Zij hadden wél de mogelijkheid om te vergaderen en kregen in de praktijk de vrije hand om op het kerkelijk erf allerlei zaken te regelen. Op het kon-vent van Bodrogkeresztúr (1734), werd door de edelen en grootgrondbezitters besloten een pariteitsstelsel in de kerk in te voeren. Zo kwam er naast de bisschop en de senior een wereldlijke pendant - de (fó)gondnok. Op bestuurlijk niveau kregen zij gelijke rechten als de predikanten en bisschoppen. Dit alles gebeurde echter, zonder dat dat ooit met predikanten besproken kon worden!³⁴ Zo kwam er een versterking van de positie van de kerkleden in de kerk, maar wel in een heel andere geest, dan die van de presbyteriaal denkende Calvinisten en puriteinen.

De druk werd onder Maria Theresia nog verder opgevoerd. De overheid financierde Roomse bekeringscampagnes en onteigende regelmatig protestantse kerkgebouwen (plm. 200). Bij gemengde huwelijken eiste de Roomse kerk, dat eventuele kinderen Rooms zouden worden opgevoed (reversalis). Als de ouders in gebreke bleven, werden kinderen soms met geweld in kloosters geplaatst. Ook waren er allerlei bepalingen voor de geldigheid van de sluiting van een gemengd huwelijk.³⁵ Ook de mogelijkheden tot Gereformeerde onderwijs werd aan alle kanten ingeperkt.

Bovendien probeerde Maria Theresia de buitenlandse studiereizen te verbieden. Daarmee werden in de eerste plaats Gereformeerde studenten en opleidingen getroffen. In de praktijk bleken de studenten vaak vindingrijk in het verkrijgen van de benodigde reispapieren. Sommigen gingen illegaal of als vrouw verkleed de grens over.

Berucht was ook de jezuitische censuur op boeken en geschriften, waardoor veel Gereformeerde literatuur in Hongarije niet kon verschijnen of verspreid worden.

Vanaf 1748 kwam er bv. een verbod op de publicatie van de Heidelbergse Catechismus, omdat er voor de Rooms-katholieke kerk beledigende uitdrukkingen in zouden staan. Pas na aanpassing van vr/antw. 30, 57 en 80 kon de uitgave voortgezet worden. De censuur trof overigens vooral theologische publicaties, waarin de Gereformeerde leer uiteengezet en verdedigd werd. Stichtelijke lectuur en preken ontsnapten meestal wel aan de censuur. Wat dit na verloop van tientallen jaren voor het niveau van de Gereformeerde kerken betekende, laat zich raden. Bekend en geliefd tot op de dag van vandaag werd het boek 'Christelijke leringen en gebeden' (1786) van György Szikszai, predikant in o.a. Makó en Debrecen, waarin hij op eenvoudige manier de Gereformeerde leer en vroomheid doorgaf. Het boek heeft tot op de dag van vandaag een ongekeerde populariteit gehad (een kleine 100 edities) en kreeg een enorme invloed op de vroomheid van meelevende kerkleden. Hij keerde zich tegen iedere 'natuurlijke theologie'. Opvallend genoeg zweeg hij over de leer van de predestinatie. Kenmerkend voor zijn aanpak was, dat hij de mensen leerde, hoe ze de Gereformeerde leer ook in hun gebed tot God konden gebruiken en God ervoor mochten loven. Hij gaf gebeden voor alle mogelijke situaties van het persoonlijke en het kerkelijke leven.

In Zevenburgen lukte het Habsburg veel minder, om deze repressieve politiek te realiseren, omdat de adel daar grotendeels protestants was of althans sympathiseerde met de protestanten. De voortdurende pressie en achterstelling leidde bij veel Gereformeerden uit de hogere lagen van de bevolking tot een afvallen van het geloof. Voor de kerk zelf betekende de onderdrukking een noodgedwongen scheiding van kerk en staat. Op veel plaatsen waar de gemeente te klein was voor registratie en waar dus geen predikant mocht werken, werden door de gelovigen in kleine groepjes thuis godsdienstoefeningen gehouden. Dit werd door de predikanten met een Puriteins-piëtistische inslag ook gestimuleerd.

In deze tijd bleek hoe de Heilige Geest door middel van gemeenteleden zijn werk voortzette,

ook binnen de ‘clericale Reformatie’ van Hongarije.

Met Jozef II (1780-1790) kwam er een ‘verlichte’ vorst op de Oostenrijkse troon. Al in 1781 kwam het Tolerantie-edict, dat gewetensdwang in geloofszaken afwees en verdraagzaamheid aanpreeft als gunstig voor land en volk. Hierbij moet niet worden vergeten, dat Jozef ook een los-van-Rome politiek bedreef en het absolutisme hoog in het vaandel had: hij probeerde de macht van de Roomse kerk uit het publieke leven terug te dringen en alle kerken juist zoveel mogelijk door de staat te laten controleren. De protestanten in Hongarije en Zevenburgen kregen nu toestemming tot het bouwen van kerken, het beroepen van een predikant, het hebben van eigen scholen en leraren. Maar ook nu bleven er strenge voorwaarden. Zo moesten er voor het registreren van een gemeente 100 gezinnen in een plaats zijn. Als ergens een kerk gebouwd mocht worden, waren de voorschriften streng: geen toren, geen klok en geen ingang aan de openbare weg! Ook het overgaan van de Roomse naar een protestantse kerk werd nu onder strenge voorwaarden toegestaan.

Ondanks dat ontstond er onder de Gereformeerde protestanten een groot enthousiasme over de ongekende mogelijkheden die er nu opeens waren. In de laatste jaren van de 18e eeuw werden er op allerlei plaatsen in Hongarije kerken gebouwd - nu mocht het weer! De karakteristieke vorm van veel Gereformeerde kerken in Hongarije stamt uit deze tijd.³⁶ Ook het aantal studenten dat zich aanmeldde voor een buitenlandse studie nam explosief toe.

Een opvallend bewijs voor de ongebroken kracht van het Gereformeerd protestantisme in deze tijd was het feit, dat na het Tolerantie-edict veel Gereformeerde Hongaren zich inzetten voor zending en opbouwwerk in Bohemen en Moravië. Niet alleen waren groepen studenten uit deze landen welkom aan de Hongaarse theologische faculteiten, maar ook gingen zo’n 60 Hongaarse predikanten met hun gezinnen voor korte of langere tijd naar deze gebieden toe. In deze jaren verscheen ook een Tsjechische vertaling van het boven genoemde meditatie-boek van Szikszai.³⁷

Leopold II bouwde tijdens zijn korte regeringsperiode dit verlichte ‘Jozefinisme’ verder uit. In 1791 besloot de regering, onder druk van zowel de Roomse als de protestantse adel, tot wettelijke godsdienstvrijheid van de Hongaarse protestantse kerken, en hief het grootste deel van de beperkingen die sinds 1647 van kracht waren geweest, op. De Lutheranen en Gereformeerden kregen het recht op vrije uitoefening van godsdienst en toegang tot alle publieke functies. Ook werd de controle van de Roomse kerk over protestantse predikanten afgeschaft. Wel bleven er strakke regels voor gemengde huwelijken en daaruit geboren kinderen.

Pas in 1791 kregen Lutheranen en protestanten voor het eerst weer toestemming tot het houden van een landelijke synode, om de nieuw ontstane situatie ook organisatorisch te doordenken. De Gereformeerde synode van Buda en de Lutherse synode van Pest vergaderden parallel en formuleerden elk een nieuwe kerkorde, die als twee druppels water op elkaar leken. Deze kerkorden werden echter door de overheid niet goedgekeurd en daarom ook niet zondermeer ingevoerd in de kerken. Vermeldenswaard is ook het installeren van een gemeenschappelijk Luthers-Gereformeerd convent, dat de belangen van de kerken bij de overheid moest vertegenwoordigen.

Spanningen ontstonden er ten aanzien van het in de praktijk ontstane pariteitsstelsel van predikanten en vooraanstaande kerkleden. De laatstgenoemden voerden op bestuurlijk niveau de boventoon en zagen de ‘rechten’ van predikanten eerder als door hen verleende gunsten. Zij wezen op hun grote verdiensten, toen zij in de tijd van onderdrukking de belangen van de kerk bij de kroon behartigden. Het resultaat was, dat uiteindelijk in iedere plaatselijke gemeente een presbyterium moest worden ingesteld. Ook ditmaal echter in het

teken van het pariteitsstelsel - het ging in de eerste plaats om kerkbestuur en macht, niet om geestelijke zorg voor de gemeente!³⁸

In dit alles speelde ook mee, dat veel hooggeplaatsten onder invloed van het rationalisme en het Verlichtings-denken kwamen. In het spoor van Voltaire en anderen waren ze druk bezig met filosofie en keken met kritische blik naar de theologie en de geloofsbelijdenissen. Ze keken vaak neer op de 'gewone predikanten', die nog in allerlei verouderde denkbeelden geloofden en deze aan de gemeenten verkondigden. Trouwens ook Gereformeerde theologen gingen mee in deze kritiek op de Gereformeerde leer van bv. de predestinatie. Zo kwam er een geestelijke breuk in het kerkelijk leven: tussen verlichte en orthodoxe theologen, en eveneens tussen de elitaire bovenlaag en de trouwe gelovigen; ook deze tegenstellingen bepaalden mede de machtsstrijd in de kerk.³⁹

5. De weg naar de vrijheid - de 19de eeuw

Onder Frans I (1792-1835) werden de godsdienstwetten van Leopold II gehandhaafd, maar zeer onwelwillend toegepast. Allerlei zaken die niet duidelijk vast lagen, werkten in het nadeel van de protestanten. Zo werd de overgang van de Roomse naar een protestantse kerk opnieuw bemoeilijkt, werden kinderen uit gemengde huwelijken tegen hun wil in Roomse opvoedingsinstituten geplaatst, bleef de censuur streng gehandhaafd, de verspreiding van Bijbels sterk beperkt en maakte de overheid telkens inbreuk op het zelfbestuur van de Gereformeerde scholen.

Pas onder Ferdinand V. (1835-1848) werd na grote politieke druk van de Hongaarse adel in 1848 de absolute gelijkheid van de historische kerken wettelijk vastgelegd. Dit betekende ook het einde van de schoolstrijd in Hongarije: voortaan zouden ook alle kerkelijke scholen staatssteun krijgen. Zoals op allerlei plaatsen in Europa het verzet tegen het absolutisme de kop opstak, zo ook in Hongarije. Al na de dood van Jozef II in 1790 was de hoop op grotere zelfstandigheid wakker geworden. Hongaarse intellectuelen zoals Istvan Széchenyi leverden kritiek op de sociale en economische verhoudingen van de door Habsburg, de adel en de grootgrondbezitters gedomineerde samenleving.

In 1848 kwam het Hongaarse volk onder leiding van Lajos Kossuth in verzet tegen de Oostenrijks-habsburgse heersers en de status quo. Dit leidde tot de onafhankelijkheidsverklaring van Hongarije in 1849 en de samenstelling van een Hongaarse regering in Debrecen.

Maar Oostenrijk liet het er niet bij zitten en riep de hulp in van de buurvolkten en van Tsaar Nicolaas I, die met een leger van 200.000 man optrok naar Hongarije. De opstand werd bloedig neergeslagen. Een deel van de legerleiding werd bij Arad gefusilleerd. Veel vooraanstaande Hongaren sneuvelden of raakten in krijgsgevangenschap.

Voor de Gereformeerde kerk betekenden deze politieke woelingen in de 19e eeuw en de interne spanningen tussen predikanten en aristocratie, dat er nauwelijks tijd en energie was, voor interne kerkelijke organisatie. De diverse kerkdistricten in Hongarije en Zevenburgen, die tot dan toe in een soort vrij verbond leefden, werden tenslotte op de synode van Debrecen in 1881 formeel tot een eenheid samengevoegd. Vanaf toen werd de kerk geleid door een centrale synode, hoewel de kerkdistricten wel een zekere mate van autonomie behielden. Er kwamen ook afspraken voor de gezamenlijke ondersteuning van noodlijdende gemeenten, en allerlei zaken, die sinds lang gebeurden, werden nu op papier gezet. Het pariteitsstelsel van predikanten en 'leken' werd vastgelegd op alle niveau's. De presbyteria moesten wettelijk door de gemeenten gekozen worden, terwijl de hogere raden (classis en kerkdistrict) en de (onder-)bisschoppen en hun wereldlijke pedanten direct door de presbyteria gekozen moesten worden.⁴⁰

Op veel plaatsen vervreemde het al eerder genoemde theologisch liberalisme kerkleiding en predikanten van de kerkleden. Toch waren er soms ook andere geluiden. In het eerste decennium van de 19e eeuw was er bv. ook een hernieuwde belangstelling voor de leer van de Heidelbergse Catechismus.⁴¹ Toch is deze opbloei maar van korte duur geweest. Zo vond ook het Réveil van Genève in Hongarije geen weerklank.⁴²

In de tweede helft van de 19e eeuw kreeg het kerkelijk leven nieuwe impulsen vanuit het buitenland, vooral door de *Innere Mission*: evangelisatie, kerkelijke instellingen van barmhartigheid, liefdadigheidsverenigingen, Bijbelkringen en persoonlijke zielszorg kregen hernieuwde aandacht. In deze tijd kwamen ook allerlei internationale contacten (weer) op gang. De Gereformeerde kerk sloot zich niet alleen aan bij een organisatie als de internationale bond voor de verspreiding van de Heilige Schrift, maar er werden door kerk en kerkleden ook banden aangegaan met internationale christelijke studentenorganisaties, het Gustav Adolf-werk, enz.⁴³

4. DE 20e EEUW - NIEUWE BEPROEVINGEN

1. Tussen de twee wereldoorlogen

Bij de vrede van Versailles (het verdrag van Trianon) werd het grondgebied van Hongarije tot een derde van haar oorspronkelijke omvang teruggebracht. 3,5 miljoen Hongaren leefden nu noodgedwongen buiten de landsgrenzen in de omringende landen. De Gereformeerde kerk werd gehalveerd wat betreft haar ledental en het aantal gemeenten.⁴⁴

Dit '*nationale trauma*' van *Trianon* bracht Hongarije in de greep van het nationalisme. De restauratieve regering van Miklós Horthy vond in de eerste plaats steun bij de Rooms-katholieke kerk, die de middeleeuwse idealen en de droom van de eenheid van kerk en staat nieuw leven inblies. Maar ook de Gereformeerde kerk ging mee in dit nationalisme.⁴⁵ Er werden onverantwoorde parallellen getrokken tussen het lijden van Christus en dat van het Hongaarse volk. Politieke vragen werden letterlijk behandeld in het kader van vloek en zegen, waarbij de kerken de christelijk-nationale lijn van de overheid volgden.

Gelukkig ging de Gereformeerde kerk niet geheel op in deze onverkwikkelijke politiek, zoals met de Deutsche Christen in Duitsland wel gebeurde. Opvallend genoeg was er juist in de periode tussen de beide Wereldoorlogen sprake van een theologische opleving. Nadat er ten gevolge van de politieke en maatschappelijke druk op theologisch terrein eeuwenlang weinig gedaan kon worden, waren er in deze tijd weer theologen van formaat, die ook op internationaal en wetenschappelijk niveau meededen. László Ravasz, Imre Révész, Jenő Sebesztyén, János Victor en anderen werkten - zij het ieder op eigen wijze - aan een versterking van de theologische basis van het Gereformeerde leven, bewerkten een hernieuwde belangstelling voor de reformatische theologie en zetten zich krachtig in voor de vernieuwing van het gemeentelven, door middel van (inwendige) evangelisatie, congressen enz..

In 1931 kwam er een nieuwe liturgie (agenda); in 1934 werd een nieuwe kerkorde aangenomen, terwijl ook een taalkundig herziene editie van de Károlyi-bijbel verscheen. Ook was er in de lijn van de *Innere Mission* belangstelling voor sociale en maatschappelijke kwesties en zending.

Zoals in het verleden, drongen ook nu theologische invloeden vanuit het Westen in Hongarije door. Zo waren er enkele enthousiaste aanhangers van Karl Barth te vinden onder de theologische professoren (Sándor Tavaszi bv). Maar werkelijke invloed kreeg Barths theologie in die tijd niet. De theologie van Abraham Kuypers kreeg via de theoloog Jenő Sebesztyén aandacht. Zo ontstond de stroming van het zgn. 'historisch Calvinisme', dat een krachtig Gereformeerd zelfbewustzijn ten toon spreidde en zich verantwoordelijk wist voor kerk en samenleving. Via het tijdschrift 'De Hongaarse Heraut' probeerde Sebesztyén de relaties tussen Gereformeerden in Nederland en Hongarije te versterken. Van blijvende invloed was dit niet, vooral omdat Sebesztyén probeerde Kuypers ideeën zondermeer in Hongarije over te planten.

László Ravasz en Imre Révész, als theologische docenten en bisschoppen sterk betrokken bij het kerkelijk leven, koersten aan op een 'kerkelijk Calvinisme'. Zij wilden verder in het reeds eeuwenlang gevolgde eigen spoor van de Hongaars-Gereformeerde kerk, maar met een versterking van het Calvinistisch karakter. Via publicaties en tijdschriften probeerden zij de bedoeling van de Reformatie voor een groot publiek duidelijk te maken. Ze stelden essentiële vragen aan de orde als: hoe zit het met het ouderlingambt in Hongarije; hebben we wel bisschoppen nodig.

Ook het sterk volkskerkelijk karakter van de kerk, het lidmaatschap van de kerk en daarmee samenhangend de uitoefening van de tucht werden gethematiseerd. Heftige discussies ontstonden er rond de Angelsaksische invloeden, die uitkwamen in de opbloei van allerlei interkerkelijke studenten- en evangelisatieverenigingen. Daarbij speelde de taxatie van de

Gereformeerde kerk zelf een grote rol. Enerzijds was er de vaak hoogkerkelijke reactie van de kerkleiding, die de Hongaars-Gereformeerde kerk ondanks de vaak trieste geestelijke toestand van de gemeenten, toch als de ‘moederkerk’ bleef zien, en zelf wel kritisch was, maar tegelijk de kritiek van anderen moeilijk kon verdragen. Anderzijds was er de meer evangelische benadering van János Victor en anderen, die wel Gereformeerd en zelfs Calvinistisch wilden zijn, maar tegelijkertijd grote vraagtekens stelden bij het bouwvallige instituut van de kerk. Zij hamerden op de noodzaak van persoonlijke bekering en aanvaarding van het heil en namen daarbij de revivals uit de Angelsaksische wereld als voorbeeld. Zij zagen mogelijkheden om ook in de Hongaarse Gereformeerde kerk een opwekking te bewerkstelligen. Deze stroming stond vaak wat los van de kerkelijke structuren en was daarom voor velen bij voorbaat verdacht - bij de officiële kerkleiding, maar ook bij de voorstanders van het historisch Calvinisme.

2. Kerk onder het communisme.⁴⁶

De kerkgeschiedenis van Hongarije na de Tweede Wereldoorlog valt grofweg als volgt in te delen: een overgangperiode van 1945-1948 en de communistische periode van 1948-1989.

2.1. *De overgangperiode*

De tijd van kort na de oorlog was er één vol spanning. De vrees was, dat de kerk hetzelfde lot te wachten stond als in Rusland. Bovendien hadden de kerken zich nooit duidelijk van het fascisme gedistantieerd en dat wisten de nieuwe communistische machthebbers maar al te goed. Toch durfde de bezetter het niet aan, onmiddellijk met zware terreur te beginnen. Een aantal predikanten werd in kampen geïnterneerd of gevangen gezet, maar tegelijkertijd kregen de kerken financiële steun van de overheid, voor het herstel van door de oorlog beschadigde kerkgebouwen.⁴⁷

Pas in 1948, toen er nog één politieke partij was overgebleven, ging de staat het gesprek met de kerken aan.⁴⁸ Inmiddels was er ook binnen de kerk een steeds actievare groep die met de communistische overheid wilde samenwerken. Zij wezen op de weifelachtige rol die de kerken gespeeld hadden inzake het fascisme van voor de oorlog en de Jodendeportaties tijdens de oorlog. De communistische overheersing zagen zij als een straf van God, waartegen men zich niet mocht verzetten. Vóór de oorlog, zo stelden zij, werd er alleen maar over Christus en de bekering gesproken. Nu werd het tijd, om ook verantwoordelijkheid te dragen voor de maatschappelijke werkelijkheid, waarin God ons heeft geplaatst. De kerk moest eerst berouw hebben over het verleden, boete doen en mee bouwen aan de nieuwe samenleving.⁴⁹

In 1948 werd er een concordaat tussen de Gereformeerde kerk en de Hongaarse staat gesloten. Hoewel de kerk met de rug tegen de muur stond en gedwongen werd een Overeenkomst te sluiten, was deze Overeenkomst op zichzelf niet eens zo slecht. Daarin werd vrije uitoefening van de godsdienst gegarandeerd, d.w.z.: kerkdiensten in kerkgebouwen, privéwoningen en de open lucht. Er was vrijheid om te evangeliseren en te onderwijzen in huizen, op conferenties en scholen. De kerk behield haar eigen jurisdictie, mits de staatswetten niet geschonden werden. De kerk werd gevraagd, haar liefdadigheidswerk in de samenleving voort te zetten en bovendien zou ‘de gouden koorde’ tussen kerk en staat over een periode van 20 jaar afgebouwd worden. In die tussentijd zou de staat de kerk financieel steunen. Tenslotte moest de kerk voor de overheid bidden en op nationale feestdagen kerkdiensten beleggen.⁵⁰

In 1948 en 1949 verdwenen de ‘grote mannen’ van voor de oorlog, Imre Révész en László Ravasz van het toneel. Zij hadden nog meegewerkt aan de totstandkoming van de Overeenkomst tussen kerk en staat en vooral Révész had er op gerekend, dat de staat zich daar ook aan zou houden. Dat bleek een fatale vergissing. Al spoedig kwam er een nieuwe

garnituur leiders, die tot iedere dienst aan het socialisme bereid waren: János Péter, Albert Bereczki, Imre Kádár en anderen.⁵¹

De Overeenkomst bleek in de praktijk niet meer, dan een vodje papier. Vanaf 1951 functioneerde het staatsbureau voor kerkelijke zaken, dat regering en kerkleiding op elkaar 'aansloot' en de gang van zaken in de kerk tot in de details volgde.

In de zomer van 1956, vlak vóór de Hongaarse opstand, schetste László Ravasz in zijn beroemde 'Memorandum', hoe de Gereformeerde kerk omgeturnd werd. Voorop staat, aldus Ravasz, dat het communisme principieel atheïstisch en materialistisch is. De godsdienst is schadelijk, een bolwerk van reactionisme, tegenstander van maatschappelijke vrijheid. Menselijke vrijheid is voor het communisme pas denkbaar wanneer kerk en religie verdwenen zijn. Vervolging van of permanente druk op de kerk zijn dan ook onontkoombaar. Nu zijn er twee manieren denkbaar om de zaak aan te pakken. Slim zou zijn, de kerk alle politieke en maatschappelijke invloed te ontnemen en haar dood af te wachten. Het communisme toont dan in de praktijk haar superioriteit. Er is ook een domme manier: onderdrukking van de kerk. In de kerkgeschiedenis zien we echter, dat de kerk dan alleen maar sterker wordt.

In Hongarije, schreef Ravasz, gebruikte de staat de domme methode - vervolging, maar tegelijk probeerde zij de indruk te wekken, dat zij de slimme methode gebruikte. Er was immers geen openlijke vervolging? Kerkelijke leiders mochten naar internationale congressen; buitenlandse gasten werden door kerkleiders ontvangen. En bovendien: de staat steunde de kerk financieel in niet onbelangrijke mate!

Hoe vervolgde de staat de kerk dan? Zij verzwakte de kerk door middel van haar eigen kerkleiding. Zij slaagde erin door intimidatie en repressie een kerkleiding te creëren, die solidair was met de staatsmacht en in wezen tegen de eigen kerk streed. Het geweld was dus niet gericht tegen de publieke kant van het kerkelijk leven, maar de staat mikte erop, dat haar idealen door de door haar gecreëerde kerkleiding verwezenlijkt zouden worden. Zo kon er op het eerste gezicht publieke vrijheid zijn voor de kerk, omdat de staat via de kerkleiding alles perfect onder controle had. De kerkleiding vertegenwoordigde niet de kerk bij de overheid, maar zij vertegenwoordigde de staat in de kerk!⁵²

Dit bleek heel duidelijk bij de manier, waarop de Gereformeerde scholen genationaliseerd werden. De staat stelde dit voor aan de kerk. De synode vroeg de mening van de presbyteria. De absolute meerderheid van de presbyteria was tegen de nationalisering, maar via Bereczki berichtte de staat aan de synode, dat de nationalisering toch door moest gaan. Alleen de Gereformeerde gymnasia en de 4 theologische opleidingen (Budapest, Debrecen, Sárospatak en Pápa) werden van de nationalisering uitgesloten. In ruil voor de nationalisering bood de staat aan, dat er in de genationaliseerde scholen verplicht godsdienstonderwijs voor alle leerlingen zou zijn. De synode ging - met voorbijgaan van de presbyteria - in op deze deal. Het verplichte godsdienstonderwijs werd vastgelegd in de Overeenkomst, maar binnen een jaar was zelfs godsdienstonderwijs op vrijwillige basis uitgesloten. Révész trok zijn conclusie uit de gang van zaken en legde zijn ambt als bisschop neer. Zo was hij er niet meer verantwoordelijk voor, dat de theologische opleidingen in Sárospatak en Pápa gesloten en op één na alle Gereformeerde gymnasia genationaliseerd werden (alleen in Debrecen bleef het gymnasium in kerkelijke handen).

Spreekbuis van de Gereformeerde kerk naar het Westen toe was vooral János Péter, bisschop in Debrecen, lid van de communistische partij. Door zijn 'voorlichting' over de gang van zaken, werden ook vooraanstaande theologen in het Westen misleid.⁵³

De opstelling van de kerk is in deze periode niet of nauwelijks veranderd. Ook toen er vanaf het einde van de 70-er jaren meer openheid kwam van de zijde van de staat en de politiek,

bleef de kerkleiding haar socialistische positie, tot de val van het socialisme toe, innemen en verdedigen. In die zin is de door László Ravasz geschetste tactiek van de overheid, die we hierboven weergaven, geslaagd te noemen. Dat is een pijnlijke constatering, die echter uit de feiten overduidelijk blijkt.

2.2. *Zware storm*

De verhouding van kerk en staat in de periode van 1949 tot 1989 kan door 4 trefwoorden worden gekarakteriseerd, al zijn ze niet in alle periodes in dezelfde mate van toepassing.⁵⁴

A. *Confrontatie* (1949-1956). Tot aan de opstand van 1956 was er sprake van een harde dictatuur, die zich ook tegen de kerk richtte. De kerkleiding 'verkoch' dit optreden van de staat aan de kerkleden, als een noodzakelijke overgangsp periode, waarin God voor alles gehoorzaamheid aan de overheid vroeg. Uiteraard beseften de gemeenten eerst niet dat haar eigen kerkleiding tégen haar was. Hooguit merkte zij de overijverigheid van de kerkleiding op ten opzichte van de staat, ook als er maatregelen kwamen, die in strijd waren met de Overeenkomst: de liefdadigheidsinstellingen van de kerk werden zonder protest aan de overheid uitgeleverd. In 1951 moesten de theologische academies in Pápa en Sárospatak hun deuren sluiten. Bisschop Andor Lázár werd van zijn taak in het gebied Tiszáninnen ontheven, zonder, dat er een opvolger kwam - het hele kerkdistrict kwam eenvoudig bij dat van bisschop János Péter van Debrecen. Van de Gereformeerde gymnasia bleef alleen dat in Debrecen in kerkelijk eigendom. Jeugdwerk mocht niet meer worden gedaan en evangelisatie-werk heette opeens anti-communistische propaganda.

De kerkleiding steunde deze harde politiek en voerde onder de eigen predikanten een waar schrikbewind: wie zich niet aan de regels t.a.v. jeugdonderwijs, publicaties, etc. hield kon op tuchtmaatregelen rekenen. Wie zich over de om deze reden 'gestraften' of over hun familie ontfermde kreeg eveneens de wacht aangezegd, zodat diegenen die in staat van beschuldiging leefden, vaak helemaal geïsoleerd raakten.⁵⁵

B. *Gettoïsering*. Tijdens de opstand van 1956 keerden de Gereformeerde presbyteria zich massaal tegen het communisme en de door haar gecreëerde kerkleiding. Voor korte tijd keerden vooraanstaande mannen als László Ravasz en László Pap terug in de kerkleiding. De openlijke aanvallen op de kerk bleken geen effect te hebben gehad. De kerken vormden een factor in de samenleving, die niet zomaar vernietigd kon worden. Nadat de opstand neergeslagen was, bleven de openlijke aanvallen op de kerk steeds meer uit. Daarentegen intensiverde de overheid haar tactiek van de maatschappelijke en internationale isolering van de kerk, om haar zo een langzame dood te laten sterven....

De mogelijkheden voor de predikanten om hun werk te doen werden steeds verder beperkt. Wie een kind publiek liet dopen raakte zijn baan kwijt. Zo ontstond de praktijk van het in het geheim 'dopen aan huis'. Een ambtenaar die naar de kerk ging raakte zijn werk kwijt; wie huisbezoek of ziekenbezoek ontving evenzo. Kerkelijke begrafenissen waren vaak de enige gelegenheden, waar de staat een oogje dicht deed. De kerk verloor steeds meer haar plaats in het publieke leven en werd veroordeeld tot opsluiting binnen de kerkmuren. Op deze wijze heeft de kerk in de loop van 40 jaar niet alleen de jeugd verloren, maar ook alle kader: wie een wat betere baan had, kon het zich niet permitteren om regelmatig naar de kerk te gaan laat staan om ouderling te worden.

De kerkleiding deed weer mee met de overheid, nu met o.a. Tibor Bartha aan het roer. Er werd een strikt beleid van centralisering gevoerd. De bisschoppen trokken steeds meer macht naar zich toe. De gemeenten verloren praktisch hun stemrecht op de meerdere vergaderingen. Predikanten en andere ambtsdragers werden steeds vaker door de bisschoppen benoemd. De kerkleiding voelde zich gemachtigd om predikanten die dwars

lagen, te verplaatsen naar de verste uithoeken van het land.

C. Dialoog. Vanaf het midden van de jaren 1960 gaan kerk en staat officieel de dialoog aan. Daarmee erkende de staat, dat het niet gelukt was de kerk uit te roeien. Bovendien bleek zij de kerk nodig te hebben, om haar greep op de samenleving te kunnen behouden.

Door de dialoog aan te gaan ging de kerkleiding publiekelijk de weg op van coöperatie met de staat. Natuurlijk werd het principiële atheïsme van het communisme c.q. socialisme afgewezen. Gesteld werd echter, dat afgezien van de verschillende achtergrond, het praktische doel van kerk en staat gelijk was, nl. het scheppen van een menswaardige maatschappij. De kerk probeerde naar de achterban duidelijk te maken, dat niet de principiële uitgangspunten, maar de ethische kwaliteit van de overheid doorslaggevend was. Van de socialistische overheid had de kerk niets te vrezen. De president van het staatsbureau voor kerkelijke zaken stelde tevreden vast, dat de werkelijke scheidslijn in de samenleving niet die tussen gelovigen en ongelovigen is, maar die tussen voor- en tegenstanders van het socialisme.⁵⁶

Voor de kerk was het grote voordeel van deze aanpak, dat de staat het nu niet meer kon maken, om de kerk publiekelijk aan te vallen. Het grote nadeel was echter, dat de praktijk van de gettoïsering niet werd opgegeven, terwijl nu wel - zowel in binnen- als in buitenland - de indruk gewekt werd, dat er in Hongarije godsdienstvrijheid was.

Wat er gebeurde was dus in feite een consequentie van de lijn, die vanaf 1948 was ingezet: juist omdat de overheid op de loyaliteit van de kerkleiding kon vertrouwen, kon zij het zich ook permitteren de kerk relatief veel vrijheid te geven. Het was, wat Ravasz in 1956 in zijn memorandum stelde - een 'dubbele garantie': de staat garandeerde de kerkleiders hun positie in de kerk; de kerkleiding garandeerde de overheid de rust in de kerk.

D. Instrumentalisering. Vooral voor de jaren '70 en '80 was het karakteristiek, dat de kerk zich, in de lijn van de dialoog met het socialisme, liet gebruiken voor sociale actie.⁵⁷ De kerk kreeg de gelegenheid om tehuizen voor gehandicapten en bejaarden te openen en werd ingeschakeld bij sociale programma's ter bestrijding van alcoholmisbruik. Mogelijkheden, die de kerk terecht wel benutte, maar die tegelijk de indruk versterkten, dat kerk en staat aan hetzelfde front vochten, terwijl de kerk van haar eigenlijke taak in de gemeente werd afgetrokken: de pastorale zorg voor individuele gemeenteleden, werk onder de jeugd, opbouw van het kerkelijk leven. Het gevaar was levensgroot aanwezig, dat de kerk een sociale groepering werd naast anderen, zonder de mogelijkheid zich met het Evangelie te onderscheiden.⁵⁸

2.3. 'Theologie van de dienende kerk' - een mislukte poging tot zelfrechtvaardiging. 59

Al spoedig na de Tweede Wereldoorlog gaven bepaalde theologen aan, dat de kerk zich in het verleden zodanig gecompromitteerd had, dat ze er voorlopig het zwijgen toe moest doen. Nadat de kerk eeuwenlang geheerst had, moest ze nu nederig gaan dienen. De kerk had zich nooit voldoende om de armen en verdrukten bekommerd, dat zou anders worden. Men beriep zich hierbij op Gods openbaring in de geschiedenis. In het socialisme zag men Gods oordeel over het verleden en zijn genade voor de toekomst.

De theologische voormannen van deze richting schroomden niet, hun woorden met behulp van Bijbelse terminologie kracht bij te zetten. De kerk zou de 'smalle weg' moeten gaan - de weg tussen wereldmijding en aanpassing aan de wereld. In het verleden, was de kerk opgegaan in de fascistische maatschappij, die fout mocht niet weer gemaakt worden. De Heere Jezus had er in Johannes 17 over gesproken, *dat de wereld Gods kinderen zal haten*. Daarvoor hoefde de kerk in de socialistische samenleving niet te vrezen, zolang ze klaar stond om Samaritanendienst te verrichten aan de medemens. En bovendien moest de kerk

bescheiden zijn: de wereld had in het verleden heel wat meer van de kerk geleden, dan omgekeerd. Nu sprak God de kerk door de wereld aan: niet op haar leer of haar organisatie, maar op haar liefde voor de naaste. Vóór de komst van het socialisme, werd er veel gesproken over bekering tot Christus, nu was bekering tot de naaste, de 'onvoorwaardelijke mensenliefde', centraal komen te staan. Het wachtwoord was, met beroep op Markus 10,45: 'niet heersen, maar dienen'.⁶⁰ De kerkleiding 'diende', door de kerk omtrent de nieuwe theologische inzichten in blad en boek te onderwijzen. Dit gebeurde met grote volharding en voortdurende herhaling van dezelfde argumenten.⁶¹

Tenslotte wilde men ook de continuïteit met het verleden proberen vast te houden, door deze theologische beweringen te karakteriseren als 'evangelisch Calvinisme' (Tibor Bartha; Elemér Kocsis) - men wilde 'voorwaarts!', zoals Calvijn destijds geleerd had (sic!).

Het begrip 'algemene genade' moest dienen, om te laten zien, dat Christus Heer was - niet alleen van de kerk, maar ook van de wereld. Dat zou dan betekenen, dat overal waar mensen elkaar dienen en liefhebben sprake is van de liefde en het werk van Christus. *Het socialisme was gebouwd op liefde*, zo stelde Bartha. Waar de kerk het steeds had laten afweten, waren de communisten nu de stenen, waaruit God kinderen van Abraham verwekt had.⁶²

Duidelijk werd hiermee ook de evangeliserende taak van de kerk voor de wereld afgewezen. Bisschop Kocsis kon alleen nog meewarig spreken over het Westen, waar men nog steeds probeerde, om met het Evangelie de wereld te veranderen, terwijl dat in de socialistische samenleving al lang een feit was geworden.⁶³

Vlijmscherp werd de zwakte van deze theologische stellingen aangewezen door de vroegtijdig geëmeriteerde dogmaticus van Debrecen, dr. István Török. Hij stelde, dat de vraag 'of er ook iets goeds is in het socialisme' helemaal niet relevant is. Voor de kerk draait het om de vraag: wat is in absolute zin waar en goed. De kerkleiding verhief iets, wat hooguit relatief goed kon zijn (het socialisme) tot het absolute. Daarmee ontliet zij de verdrukking. Maar er zijn ook momenten, waarop een christen 'nee' moet kunnen zeggen en moet wijzen op de absolute geldigheid van Gods wet - dat is Calvinistisch!

Török noemde de theologie van de dienende kerk een dwaalleer: kenmerkend voor een dwaalleer is niet, dat alles wat gezegd wordt verkeerd is, maar dat er in het middelpunt van het denken iets anders staat dan Christus. De vraag van de kerkleiding was niet: kloppen onze gedachten met wat Christus zei, maar: kloppen onze gedachten met wat het socialisme zegt?! Door haar dienst in het socialisme verloor de kerk haar eigen identiteit. God is wel 'menslievend', maar die liefde verscheen in Christus en die liefde bereikt mensen ook alleen maar in en door de aanname van Christus.⁶⁴

BESLUIT

Na 1989 veranderden de politieke verhoudingen in Hongarije. Ook in de kerk werd de behoefte aan vernieuwing en geestelijke hervorming op alle fronten gevoeld. Dat is geen eenvoudige taak. Omdat de communistische onderdrukking zo intensief was, en zozeer verstrengeld raakte met het kerkelijk leven zelf, moest er na de Wende in feite een compleet nieuw kader gevormd worden, van mensen die geloofwaardig waren en schone handen hadden. Dat gaat niet zomaar. Er moet weer een weg gevonden worden naar een werkelijk Gereformeerde theologie. Er moet gewerkt worden aan de opbouw van een in alle opzichten Gereformeerd kerkelijk leven. Dat is een taak, die alleen met Gods hulp en onder Zijn zegen volbracht zal kunnen worden. In het wapen van de Hongaarse Gereformeerde kerk staat de tekst: *'Als God voor ons is, wie zal tegen ons zijn.'*

Sinds de Reformatie heeft de kerk in Hongarije veel tegenstanders gehad. Toch heeft God er voor gezorgd, dat er ook steeds trouwe dienaars waren in die kerk, die zo weinig kansen had, zich vrij te ontplooiën. Mensen, die opkwamen voor het Evangelie en voor de rijkdom van de Reformatie.

Moge Hij dat ook in de toekomst blijven doen.

NOTEN

De geschiedenis van de Hongaars-Gereformeerde kerk is niet zo bekend. In de noten bij de tekst heb ik daarom regelmatig literatuurverwijzingen gegeven voor diegenen, die zich verder in de kerkgeschiedenis van Hongarije willen verdiepen. Helaas is er niet zoveel recente literatuur in de moderne talen beschikbaar. In het onderstaande wordt daarom ook regelmatig naar Hongaars-talige literatuur verwezen. In vierkante teksthaken wordt steeds de Nederlandse vertaling van de titels vermeld.

1. Behalve in allerlei Hongaarse literatuur is een indringende beschrijving van dit drama te vinden bij: J. Kamphuis, Overwegingen bij de slag bij Mohács, 29 augustus 1526. In: id., Een uitgemaakte zaak. Kampen. 1987, 16-44.
2. Zie Bucsay, M., Der Protestantismus in Ungarn. 1521-1978. Ungarns Reformkirchen in Geschichte und Gegenwart. Teil 1 und 2. Wien-Köln-Graz. 1977. I, 86, nt. 4. Aan de eerste Hongaarse uitgave van de Heidelbergse Catechismus in 1577 is een gebedenboek toegevoegd, waarin dit gebed te vinden is. Het onderstreept nog eens, hoe sterk men zich met het christelijke Europa verbonden voelt!
3. Neuser volgt voetstoots G. Szabó, Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universiteit Wittenberg 1555-1613. Zie Wilhelm Neuser, Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Zwingli und Calvin bis zur Synode von Westminster. In: C. Andresen (Hrsg.), Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte II. Göttingen. 1988, 291. Zie echter: Bucsay, a.w., I, 63v. en R.J.W. Evans, Calvinism in East Central Europa: Hungary and Her Neighbours. In: International Calvinism. 541-1715. Ed. Menna Prestwich. Oxford. 1985, 171.
4. Révész Imre, Egyháztörténelem2. [Kerkgeschiedenis] Dl. I. Budapest. 1995, 15v.; Bucsay, a.w., I, 62v
5. Zo ontstonden er ook in Hongarije meerdere eigen geloofsbelijdenissen. Zie: Confessiones ecclesiarum evangelico-reformatorum A.C. et H. C. Europae centro-orientalis tempore reformationis 111/1 1564-1576. Ed. Petri F. Barton et Ladislai Makkai. Budapest. 1987. Verder zijn er tekstedities te vinden in de bekende verzamelingen c.q. handboeken van E.G.A. Bóckel, H.A. Niemeyer en E.F.K.
6. De eerste vertaling van de Heidelberger verschijnt in 1577. Op de synode van Szatmárnémeti (1646) wordt de HC ingevoerd, al werd er daarvoor wel plaatselijk mee gewerkt (voor het eerst doet een kerkdistrict in 1619 hierover een aanbeveling). Zie Barna Nagy, A Heidelbergi káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. És XVII. században. [Het eerste verschijnen, de geschiedenis en de edities van de Heidelbergse catechismus in Hongarije] In: A Heidelbergi káté története Magyarországon. [Geschiedenis van de Heidelbergse Catechismus in Hongarije (ed. Tibor Bartha). Studia et Acta Ecclesiastica I. Budapest. 1965, 28v.
7. Helaas is het informatieve artikel van Neuser a.w., 291v. hier nogal onnauwkeurig.
8. Bucsay, a.w. I, 115vv.
9. De ontwikkeling van de leer van het Heilig Avondmaal in de Hongaarse Reformatie, de discussie met de unitariërs, is goed gedocumenteerd door Mihály Bucsay, Die Lehre vom heiligen Abendmahl in der Ungarischen Reformation Helvetischer Richtung. In: Deutsche Theologie 6, 1939, 261-281.
10. Wordt ook genoemd als 'Debrecinensis' of 'Agrovallensis' c.q. 'Erlauthaler' (=Eger) belijdenis, vanwege de plaats van verschijning. Evans a.w., 172 noemt de theologie van Méliusz 'hybrid'. Zelf zou ik de eerder door Evans gebruikte karakteristiek van de Hongaarse Reformatie als 'homespun' geschikter vinden.
11. Evans, a.w., 172.

12. Interessant is, dat de eerste uitgave van de Heidelbergse Catechismus in het Hongaars een door de unitariërs 'bewerkte' vertaling is, die in 1566 in Kolozsvár (Klausenburg/Cluj) verscheen. Dat betekent dat er stukken weggelaten werden - bv. vr/antw. 3-11 over de ellende of dat er stukken aangepast of toegevoegd werden. Daarbij probeerde men zoveel mogelijk gevoeligheden bij de Gereformeerden te sparen. 13v.: Tres ordine recenses, patrem, Filium et Spiritum: Sunt igitur tres Dii? Non runt: Plures enim ac diversae Deitates esse non possunt. Sed una est deitas Patris, quam ab omni aeternitate, Filio et Spiritui sancto perfecta plenitudine communicat. Zie Barna Nagy, a.w., 25, nt. 13.

13. Bucsay, am, 47.

14. De situatie was voor de Hongaren hoogst verwarrend. Enerzijds streed men tegen de 'vijand van de christendom'. Anderzijds had de Franse koning Frans I in mei 1526 met enkele Italiaanse steden en de paus (!) de liga van Cognac gesloten. Deze liga was tegen Habsburg gericht, maar werd ook gesteund door... de Turkse sultan Soliman II. De Hongaarse nederlaag kwam de paus dus politiek gezien goed uit! Dat zette de band met de Roomse kerk in een heel bijzonder daglicht!

15. Zie de bestudering van de literaire topos 'Querela Hungariae' door Mihály Imre, "Magyarország panasza" [Hongarije's klacht]. Debrecen. 1995. Hij laat met een keur van citaten zien, hoe mensen als Conradus Cordatus, Johannes Cuspinianus en Dietrich Veit in Duitsland eerst de ondergang van Hongarije becommentariëerden als een 'verdiende straf van God op hun afgodische Maria-dienst'. Ook Luthers eerste gedachte was trouwens, dat het Turkengevaar een straf van God was, waar je je niet tegen mocht verzetten. Hiertegen kwamen protestantse Hongaren zoals Paulus Rubigallus en J. Sambucus in het geweer. Vanaf 1529 kwam Luther op zijn eerdere mening terug en zag hij Duitsland en Hongarije als lotgenoten in dezelfde strijd. Hongarije is 'die nächste Vormauer der teutschen Nation' - zoals trouwens ook voorgaande humanistische generaties dat gezien hadden. Imre, am., 15-49. Zie ook J. Kamfuis, a za, 35v.

16. W. Téth noemt deze synode ten onrechte een samenkomst van hen 'die de Calvinistische overtuiging aanhangen'. W. Tóth, Trinitarianism versus Antitrinitarianism in the Hungarian Reformation. ChHist. 1944 (vol. 13), 255. Bucsay, c m., 55v.; 97v.

17. Sándor Bíró en Mihály Bucsay (ed.), A magyar református egyház története.2 [Geschiedenis van de Hongaars-Gereformeerde kerk] Sárospatak. 1995, 58w.

18. Met deze schets neem ik dus enigszins afstand van Evans, a.w. In zijn overigens zeer informatieve artikel schetst hij de ontwikkeling van het Calvinisme in Hongarije als een 'delayed response to Luther's Reformation'. De Lutherse Reformatie blijft dan een aangelegenheid van de Duitstaligen, die aan Hongaren, Polen en Bohemen grotendeels voorbij gaat. Daarmee blijft echter onverklaard, waarom de structuur van de Hongaarse Gereformeerde kerken zo sterk overeenkomt met de Lutherse! Juist het - historisch bewijsbare - feit, dat de Hongaren via de Lutherse Reformatie bij het Calvinisme terecht kwamen maakt dit inzichtelijk. Overigens noteert Evans zelf ook, dat in de 16e eeuw zo'n 1000 (1) Hongaren in Wittenberg hebben gestudeerd (173, n. 10). Ook dit wijst op een grote belangstelling voor de Lutherse Reformatie, die pas afneemt, wanneer de omstandigheden (zoals de 30-jarige oorlog) hen dwingen, naar andere universiteiten te gaan. Dan komen ook Nederland (vooral Franeker) en Engeland in beeld! Zie voor Franeker: Sándor Ladányi, Magyar diákok a franekeri egyetemen. [Hongaarse studenten aan de universiteit van Franeker]. In: Confessio. 1986/4, 70-73. (met lit.verw.)

Terwille van de ruimte moet ik de invloed van Zwingli in de eerste jaren van de Reformatie laten liggen. Zie hiervoor bv. G.W. Locher, Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte, 653v. en I. Terkes, Weiterleben und Aktualität Zwinglis in der Ungarisch-sprachigen reformierten Kirche. In: Zwingliana, Bd. XVI, Heft 3, 1984/1, 217-238. Zie ook de lit.verw. aldaar.

19. Henrychi Bullingeri, Epistola ad ecclesias hungaricas earumque pastores scripta MDLL Heruitg. door Hongaarse Gereformeerde synode, Budapest, 1967. De contacten tussen Bullinger en Hongarije zijn herhaaldelijk onderwerp van studie geweest. Zie diverse opstellen in: H. Bullinger, 1504-1575. Gesammelte Aufsätze zum 400. Geburtstag. Bd. Züricher Beiträge zur Reformationgeschichte 8. Zürich. 1975. En: Istvan Schlégl, Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn. In: Zwingliana, 1966, 330-370. Ook reeds: A.A. van Schelven, Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd. III, 137v.
20. Vgl. Béla Szentpéteri Kun, A magyarországi református egyházbild rendje. [De organisatie van de Hongaars-Gereformeerde kerk] Budapest 1948, 62v. En: Imre Révész, Presbiteri rendszer -e a magyar református egyház. [Heeft de Hongaars-Gereformeerde kerk een presbyteriale structuur?] In: id, 'Tegnap és ma és óreikké...' [Gisteren, heden en tot in eeuwigheid...] Debrecen 1944, 298-310.
21. Evans, a.w., 172.
22. Het voert te ver, om in te gaan op regionale verschillen. Zo werd in Zevenburgen en het gebied rond Sárospatak eerst de geloofsbelijdenis en kerkorde van Beza (Confessio Christianae fidei) aangenomen (Tarcál-Tordai-geloofsbelijdenis 1562/1563). Deze synodaal-presbyteriale Kerkorde werd echter niet werkelijk ingevoerd. Alleen was er in het gebied 'aan deze zijde van de Tisza' (Tiszáninnen) lange tijd, tot 1735, geen bisschop!
23. Er is veel gespeculeerd over de vraag, waarom Hongaren, maar ook Bohemen en Moraviërs voor de Gereformeerde leer kozen, terwijl zij, die van Duitse origine waren, massaal Lutheranen werden. Om maar één voorbeeld te noemen: A.A. v. Schelven, a.w., 129).w. Hij gaat in discussie met Loesche, die beweert, dat de Hongaren voor het Lutheranisme te nuchter zouden zijn en een afkeer van mystiek zouden hebben; de volksaad komt ter sprake. Terecht ziet Van Schelven daar niet veel in. Van Schelven kiest voor een politiek-diplomatieke verklaring: West-Europa, met Luther voorop, ging uit van de kruisvaarderidee: de Turken moesten te vuur en te zwaard bestreden worden. Maar dat is op een afstand gemakkelijk gezegd. De vorst van Zevenburgen Gábor Bethlen zag veel meer in een vreedzame co-existentie met de Turken. Die gedachte was wel verenigbaar met het Calvinisme, niet met het Lutheranisme. Daar zou nog bijgevoegd kunnen worden, dat voor de Hongaren alles wat Duits was ook naar de aartsvijand Habsburg verwees. En dan was het inderdaad: liever Turks dan paaps!
25. Geciteerd bij A.A. van Schelven, a.w., 143.
26. Een overzicht van de gang van zaken geeft: Andrew Harsanyi, Religious Liberty in the Sixteenth Century - Transsylvanian Style. In: Reformed Review. 1987. Vol. 40, no. 2, 94-106.
27. Zie: József Barcza, Bethlen Gábor, a református fejedelem. [Gábor Bethlen, de Gereformeerde vorst] Budapest 1987.
28. Uitgebreide documentatie is te vinden in Bucsay, a.w., 178-189 en in: Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchengeschichtlichen Kolloquiums Debrecen, 12.2.1976. Edd. Peter E Barton und László Makkai. Budapest. 1977.
29. Vgl. de informatie in het artikel van Gyargy Szabó, A demokratikus egyházzervezet kialakulásának kezdetei hazánkban (A presbiteri rendszer fejlődéstörténete a magyar református egyházban) [Het begin van de ontwikkeling van een democratische kerkstructuur in ons land. Ontwikkelingsgeschiedenis van het presbyteriale systeem in de Hongaarse Gereformeerde kerk]. In: Confessio. 1986/4, 27-38. Voor het puritanisme in Hongarije zie ook: Alexander Czeglédy, The Hungarian Puritans. In: Evangelical Quarterly. VIII. 1935. 62-81.
30. Evans, a.w., 184v.
31. Een bespreking van de gang van zaken op en rond de synode is te vinden in: Imre Révész, A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés. [De natio-

- nale synode van Szatmárnémeti en de eerste Hongaarse opwekking] Debrecen. 1993. Zie ook: A. Czeglédy, a.w., 72v.
32. Evans, a.w., 184.
33. Het piëtisme had in Hongarije m.n. invloed op de Lutheranen, al zijn er ook onder de Hongaarse Gereformeerden wel sporen aan te wijzen. Spéner had contacten met o.a. een delegatie van de Hongaarse predikanten, die door De Ruyter bevrijd waren en een rondreis door Europa maakten, om te bedanken voor de buitenlandse steun. Hij Meld ook verder contact en p110testeerde tegen de gewelddadige rekatholisering van Hongarije. Zie: Wilhelm Neuser, Philipp Jacob Spener Eintreten für die verfolgten Protestanten in Ungarn (1671-1689). In: P.E. Barton, L. Makkai, a.w. 135-146. Zie verder voor het piëtisme onder Lutheranen Mihály Bucsay, a.w., II, 35v.
34. Het invoeren van het pariteitsstelsel gaf aanleiding tot interne spanningen, bv. in het kerkdistrict Tiszántal. Toch bleek deze ingreep van de 'leken' in de praktijk wel veel voordelen te hebben, vooral als het ging om de vertegenwoordiging naar de burgerlijke overheid toe. Zie Béla Szentpéteri Kun, a.w., 75v en Imre Révész, A bodrogkereszturi konvent történelmi mérlege. In: "Tegnap, ma és örökké...", ["Gisteren, heden en morgen..."] Debrecen 1944, 188-197.
35. Bedacht moet worden, dat er toen het 'burgerlijk huwelijk' niet bestond - trouwen deed je in de kerk. Pas in 1895 komt er een verplicht burgerlijk huwelijk!
36. Veel kerken lijken sprekend op elkaar. Dat wijst er op, dat men zo snel mogelijk de geboden kans om te bouwen aangreep., zonder zich om het ontwerp van de kerk al te veel zorgen te maken. Zie Gusztáv Balcskei, A Magyarországi Református Egyház. Történelmi vázlat. In: "Tebenned batunk eleitől fogva...". A magyar reformátusság karképe. [Historische schets van de Hongaars-Gereformeerde kerk. In: "Op U hebben we van het begin af vertrouwd..." (Jjac: het begin van Ps. 90 in het Hongaars) Beeld van de Hongaarse Gereformeerden.] Debrecen. 1991, 17.
37. Bucsay, a.w. II, 50v. Zie ook H.A.J. Lütge, Der Aufschwung der Böhmisches-Mährische Kirche unter Kaiser Franz Jozef 1, 1848-88. Amsterdam. 1888. Lütge vertelt, dat de Lutherse Hongaren zich probeerden in te dringen in de Boheemse gemeenten, die echter Gereformeerd wilden zijn. Zij riepen daarom de hulp in van Gereformeerde Hongaren 'und warteten geduldig, bis diese die Böhmische Sprache erlernt hatten, um ihnen das Evangelium predigen zu können. Lütge, a.w., I lv.
38. Imre Révész, Presbiteri rendszerei-e..., a.w., 298w.
39. Imre Révész, Egyháztörténelem, II, 52.
40. Béla Szentpéteri Kun, a.w., 100v. en Gusztáv Balcskei, a.w. 21v.
41. Mihály Bucsay, A Heidelbergi haté magyarázatának tédénete 1791-től napjainkig. In: A Heidelbergi káté tarténete Mag-yarországon. [Geschiedenis van de catechismusverklaring van 1791 tot vandaag. In: Geschiedenis van de Heidelbergse catechismus in Hongarije] (ed. Tibor Bartha). Studia et Acta Ecclesiastica I. Budapest. 1965. 207-260. In dit artikel gaat Bucsay overigens allerlei Hongaarse catechismusverklaringen vanaf 1791 na en toont de invloed van buitenlandse theologen aan, waaronder bv. ook van J.J. van Oosterzee.
42. Zie voor deze weinig onderzochte periode: Imre Révész, "Egy fejezet a magyar református ébredés tarténetéba I", [Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Hongaars-Gereformeerde opwekkingsbeweging] in: Theológiai Szemle, 19 (1943), 10-45. Zie ook de nuancerende opmerkingen van Endre Zsindely, Die Frage nach der Erweckungsbewegung im Ungarisch-sprachigen Raum. In: Erweckung am Beginn des 19. Jahrhunderts. Referate einer Tagung an der Freien Universitat Amsterdam 26-29. März 1985. Hrsg. Ulrich Cahier und Peter Schram. Amsterdam. 1986, 285-297.
43. Veel informatie over evangelisatorische en missionaire acties is te vinden in de diss. van A.M. Kool, God moves in a mysterious way. The Hungarian Protestant Foreign Mission

Movement (1756-1951). Zoetermeer. 1993.

44. Er bleven nog ruim 1000 gemeenten en 1,6 miljoen Gereformeerden binnen Hongarije over. De meeste Hongaren kwamen in Roemenië terecht, waar zij een hechte, maar onder permanente druk levende minderheid vormden. De Gereformeerde kerk in Roemenië was sinds de Reformatie in Zevenburgen sterk vertegenwoordigd gebleven.

45. De vraag van het nationalisme en de verhouding tussen Hongaren en de omliggende volken, m.n. de Roemenen, dateert in feite pas van de 19e eeuw - de tijd van de onafhankelijkheidsoorlogen en het romantische nationalisme. Tot die tijd was er van etnische spanningen tussen de genoemde volken geen sprake. Zie: László Makkai, Magyar-Román közös múlt. [Hongaars-roemeens gemeenschappelijk verleden]. 1989. Na de 'Ausgleich' van 1867, waarbij het Habsburgse keizerrijk werd verdeeld in een Oostenrijks en een Hongaars deel werd in Hongarije niet bepaald elegant omgesprongen met etnische minderheden als Roemenen, Slowaken, Serven enz. Deze volken haalden hun gram na Wereldoorlog I.

46. Het onderstaande heb ik breed verantwoord en gedocumenteerd in: Jos Colijn, Wer mag wider uns sein? Bruchstellen in der Kirchen- und Theologiegeschichte der reformierten Kirche Ungarns nach dem II. Weltkrieg. Doctoraalscriptie. Kampen. 1992. [ongepubl.] In 1997 verscheen een Hongaarse vertaling: Jos Colijn, "Kicsoda ellenünk?" Tárésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben. Kiskunfélegyháza. Zj. Vgl. ook: J.J.A. Colijn, Gereformeerden in Hongarije na 1945. In: Almanak van het Corpus Studiosorum in Academia Campensi "Fides Quadrat Intellectum". 1991. 158-171.

47. Een goede beschrijving van deze periode is te vinden bij: Szerencsés Károly e.v.a., Történelmi lecke...üragondolásra? [De les van de geschiedenis...om opnieuw te overdenken] In: Hítel. 1990/5v, lw. Uitstekend voor de eerste periode is ook: Gyula Gombos, The Lean Years. Hungarian Calvinism in Crisis. New York. 1960.

48. Dit gesprek was wel noodzakelijk, omdat, net als in Rusland en elders in Oost-Europa, bijna de hele bevolking kerkelijk was. Via de kerken had men dus de beste ingang tot de bevolking. De Roomse kerk vormde wat dat betreft in Midden-Europa een bijzonder probleem voor de communisten, omdat dat geen nationale kerk was, zoals de Orthodoxe kerk of de protestantse kerken. Bovendien was Rome een verklaarde vijand van de materialistische wereldvisie van het marxisme.

49. Zie bv. Albert Bereczky, Die Ungarische Christenheit im neuen Ungarischen Staat. Zürich. 1948. En de bundel: Five years of Hungarian Protestantism. Ed. Imre Kádár. 1945-1950. Budapest. 1950, Deze publicaties zijn vanuit een pro-socialistisch standpunt geschreven. Vgl. echter ook. László Ravasz, Válogatott írásokat. 1945-W8. [Een keuze uit zijn geschriften uit de periode 1945-'68] Gyula Bárczay, Bern 1988, 317v.

50. De tekst van de Overeenkomst werd gepubliceerd in de officiële regeringskrant: Kijrzlóny, 9-11-1948, 227. Zie voor een bespreking: Zoltán Fürj, Az Allam és a protestans egyházak egyezménye. [De staat en de overeenkomst met de protestantse kerken] In: Társadalmi Szemle. XLIV évfolyam. 1989/6, 48v. En: Jos Colijn, Wer mag wider uns sein..., a.w., 27w.

51. De tekst van de Overeenkomst werd gepubliceerd in de officiële regeringskrant: Kiszlóny, 9-11-1948, 227. Zie voor een bespreking: Zoltán Fürj, Az Allam és a protestáns egyházak egyezménye. [De staat en de overeenkomst met de protestantse kerken] In: Társadalmi Szemle. XLIV évfolyam. 1989/6, 48v. En: Jos Colijn, Wer mag wider uns sein..., a.w., 27w.

52. Natuurlijk wordt steeds de vraag gesteld, waarom de kerkleiding voor deze opstelling onder het communisme gekozen heeft. Soms is gesuggereerd, dat het een poging was om de kerk te redden. Die interpretatie zou betekenen, dat de kerkleiding zou proberen, er uit te

halen, wat er nog inzat. De praktijk wees uit, dat de kerkleiding Roomser was dan de paus. Een tweede verklaring is, dat ze gedwongen werden. De vraag rijst dan wel: waarom stelden deze mensen letterlijk alles in het werk, om hoge posten te krijgen en te houden? Daartoe kon immers niemand hen dwingen? Een derde verklaring is, dat men theologisch gezien meende, dat dit de juiste weg was. Deze theologische legitimatie, die de kerkleiding voor haar handelen probeerde te geven, werd later gepropageerd als de 'theologie van de dienende kerk' (zie onder). Jos Colijn, *Wer mag wider uns sein...*, a.w., 33-69.

Zie nu ook de indrukwekkende dissertatie van Istvan Szabó Bogárdi, *Egyházvezetés és teológia a magyarországi református egyházban 1948 és 1989 kaatt.* [Kerkleiding en theologie in de Hongaars-Gereformeerde kerk tussen 1948 en 1989]. Debrecen. 1995. Voor de Lutherse kerk is het vergelijkbare proces beschreven door: Vilmos Vajta, *Die diakonische Theologie im Gesellschaftssystem Ungarns.* Frankfurt a.M. 1987.

De hier genoemde 'nieuwe leiders' zijn slechts enkele voormannen. Bedacht moet worden, dat tussen 1948 en 1956 zo'n 600 Gereformeerde ambtsdragers werden afgezet of voortijdig geëmeriteerd. En dan nog de talloze predikanten, die naar kleine plattelandsgemeenten werden gestuurd - zonder gas, water, licht - afgesloten van de buitenwereld!

53. Memorandum a református egyház helyzetéről 1956 nyarán. [Memorandum over de situatie van de Hongaars -Gereformeerde kerk; zomer 1956] In: László Ravasz, a.w., 269-273. Terecht is deze situatie getypeerd als een 'inwendige bloeding' van de kerk, Istvan Bogárdi Szabó, *A beidit vérzés hosszú iddászaka. A "szolgálat teológiája", mint a Magyarországi Református Egyház nyomorságának tilkrózfidése.* [De lange periode van inwendige bloeding. De diensttheologie als spiegel van de ellende van de Hongaars-Gereformeerde kerk.] In: *Confessio*, 1990/1, 111-119.

54. Zie ook: Miklós Tomka, *A magyar katolikus egyház a kommunizmusban. Szociológiai vázlat.* [De Hongaarse katholicke kerk in het communisme. Een sociologische schets.] In: *Katolikus Szemle*. Róma 1990/1, 20-36.

55. Dat het hier niet om kleine aantallen gaat, valt af te leiden uit het feit, dat in 1953 bekend werd, dat in de laatste drie jaren tegen meer dan 650.000 mensen een gerechtelijk onderzoek was ingesteld (meer dan 10% van de volwassen bevolking!), om allerlei redenen. Zie: Szerencsés, a.w., XVIII.

56. Vilmos Vajta, a.w., 118.

57. József Pungur, *De verhouding tussen kerk en staat in Hongarije.* G2W Forschungsbeitrag. Aug. 1984. Zie ook: *The Religious Policy of the Hungarian Government*, In: *Religion in Communist Lands Vol. 16/2 (Summer 1988)*, 179-186.

58. Dit blijft natuurlijk een ingewikkeld punt, omdat gelovige predikanten deze mogelijkheden wel gebruikten c.q. konden gebruiken, om het Evangelie uit te dragen. Tegelijk moet ook gesignaleerd worden, dat er van de opbouw van de plaatselijke gemeenten weinig of niets terecht kwam!

59. Een poging tot verantwoording van deze theologie van de genitief werd ondernomen door bisschop Tibor Bartha, *örökségiink és feladatunk. A magyarországi református reformáció a II. Helvét Hirvallás elfogadása 400. évfordulóján redezett Cinnepségek iratai* [Onze erfenis en opdracht. Artikelen ter gelegenheid van de feestelijke herdenking van het 400-jarig jubileum van de aanvaarding van de Tweede Helvetische Confessie door de Hongaarse Gereformeerde Reformatie], 65-105. Zie ook de vele publicaties van de hoogleraar dogmatiek en latere bisschop Elemér Kocsis, *Egyházunk szociáletikai felismeréseinek és dbntéseinek bibliai alapja.* [De Bijbelse fundering van de sociaal-ethisch inzichten en beslissingen van onze kerk] In: *Theológiai Szemle*. 1970, 348-352; id., *Ut a szolgáló egyház teológiáig (1/11)* [De weg naar de theologie van de dienende kerk] In: *Confessio* 1977/1, 3947; 143-151.

60. Duidelijk klinken hier ook geluiden uit de Wereldraad van Kerken en de moderne

theologie door. Tegelijk zal duidelijk zijn, dat alles binnen het kader van de nieuwe Hongaarse situatie geprest wordt. Terecht merkt Elemér Kocsis in de boven genoemde literatuur herhaaldelijk op, dat de ethiek in Hongarije aan de dogmatiek vooraf ging! De reeds gemaakte keuze voor het socialisme probeerde men achteraf te rechtvaardigen.

61. Het begon al direct bij de bisschopsbevestiging van János Péter in 1949, toen hij stelde, dat de relatie tussen kerk en staat niet zo belangrijk was. Essentieel was, hoe de kerk de nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen zag. Hij raadde zijn hoorders aan, om - liefst dagelijks - de geschiedenis van de arbeidersbeweging en de maatschappelijke revolutie te bestuderen. Zie: Amtsantritt János Péter's des neuen Bischofs der Ungarischen reformierten Kirche. In: Ungarischer Kirchlicher Nachrichtendienst, 15. Jan. 1950, 1-18.

62. Tibor Bartha, Az enzberszeretet leckéje. Theológiai Szemle. 1966, 1-6.

63. Elemér Kocsis, A református keresztyén etika milvelésének lehetősége, módszere és konkretizálása napjainkban [Mogelijkheid, methode en concretisering voor de beoefening van de Gereformeerde christelijke ethiek vandaag]. RE 1983, 271-273. Een westerse epigoon, die in Hongarije onder de indruk raakte van de 'successen' van het socialisme was Karl-Heinz van Kooten, Mission und Diakonie. Dissertationsschrift. Debrecen. 1978.

HET CHRISTENDOM IN POLEN

I. Voor de Reformatie.

- Slavische Foundations (1).
- Duitse invloed en Organisatie (2).
- Reactie en tumult (3).
- Kerkelijke Independence (4).

II. De Reformatie en na.

- Nodig hebben en Voorbereiding (1).
- Reformatie (2).
- Contra-Reformatie (3).
- Later Geschiedenis (4).

I. Voor de Reformatie:

1. *Slavische Foundations.*

Toen Polen christendom ontvangen in de tiende eeuw, bestond het uit het gebied tussen de Russische Groothertogdom in het oosten, Pruisen en Pommeren in het noordoosten en noorden, de Wendische stammen in het noordwesten, het Duitse Rijk zover de Oder in het westen, en Moravië in het zuiden en zuidwesten. Na Hertog Mieczyslaw van Polen waren verslagen in 963 door de Wenden, zocht hij bescherming tegen hen door onderwerping aan de Duitse keizer. Maar in weerwil van de gunstige gelegenheid dus geboden voor de invoering van het christendom uit Duitsland, werden geen inspanningen in deze richting. Christendom werd geïntroduceerd als een resultante van de Slavische missie van de Griekse oosterse kerk, en in het bijzonder, volgens de oudste en meest betrouwbare rapporten van Bohemen, waar hij was een vaste voet aan de grond verkregen onder hertog Boleslaw I. de Vrome. Duke Mieczyslaw trouwde in 966 Dambrowka, de zus van Boleslaw II., Hertog van Bohemen, en in 967 het christendom aanvaard, onmiddellijk gevolgd door de edelen en een deel van de mensen. Verdere expansie werd gepromoot door priesters uit Bohemen, en op bevel van de hertog al zijn onderdanen werden gedoopt. Alle afgoden dienden te worden gebroken, verbrand, of in het water gegooid.

2. *Duitse invloed en Organisatie.*

Op dit punt Duitsland begon het zendingswerk in Polen. Onder de bescherming van de keizer, Jordanië, een Duitse priester, werkte met grote ijver en onder vele moeilijkheden, als missionaris. De Polen hadden inderdaad aanvaard Christendom na het voorbeeld van hun hertog, nominaal, maar in het geheim ze waren nog steeds gehecht aan hun oude goden, en op een later tijdstip heidendom was nog niet sterk genoeg om de reactie produceren. De kerkelijke organisatie van het land al snel volgde de aanvaarding van het christendom door de hertog. Dit zou onmogelijk zijn bereikt door de inspanningen van de Slavische-Griekse missie, maar de nauwe politieke aansluiting van Polen met Duitsland en de feodale relatie van de hertog aan de keizer verricht in de loop van de tijd nauwe betrekkingen met de Duits-Occidental Kerk, en uit deze een stevig fundament en de organisatie van de Poolse het christendom overgegaan. Mieczyslaw, in 977, na de dood van zijn eerste vrouw, trouwde Oda, de dochter van de Saksische markgraaf Dietrich, onder wiens invloed op de Griekse ritus gaf manier om de Romeinse vormen van kerkdienst. Otto de Grote bedacht alomvattende plannen voor een permanente kerstening van de Slavische mensen die werden gedwongen zich te onderwerpen aan zijn macht. Op zijn aanleg en met zijn medewerking, de eerste Poolse bisdom, Posen werd opgericht in 968.

In eerste instantie onder het aartsbisdom van Mainz, werd later opgenomen in het

aartsbisdom Magdeburg. Dus de aansluiting van de Poolse Kerk met de Roomse Kerk werd opgericht, en onder invloed van de politieke voorwaarden van de rooms-katholieke kerk kreeg de overhand over de onwillige Griekse element. Zoals de Romeinse zendelingen uit Duitsland niet te spreken van de Poolse taal, konden ze niet krijgen die van invloed zijn op de mensen die de Slavische missionarissen verschuldigd grootste deel van hun succes. Conflicten ontstaan, en het werd erg moeilijk om instellingen te scheppen van de van de Roomse Kerk. De paus vond het nodig om concessies te doen tijdelijke en prediking en liturgie mochten in de volkstaal. Tot zijn dood in 992 Mieczyslaw bleef een trouwe aanhanger van de keizerlijke macht. Onder zijn zoon uit zijn eerste huwelijk, Boleslaw Chrobry, "the Brave" (992- +1025), een van de meest krachtige en moedige van de oude Poolse hertogen, de band van Polen met de Roomse Kerk werd steeds dichterbij.

Hoewel Polen niet volledig waren gekerstend ook extern, het werd onder hem een centrum voor de verdere uitbouw van het christendom onder de naburige volken, die hij maakte van de zending zijn oorlogszuchtige ondernemingen. Boleslaw Chrobry had veiliggesteld St. Adalbert op zijn missionaire tour naar Pruisen en daarna verlost zijn stoffelijk overschot, en over zijn graf in Gnesen hij gecontracteerd een intieme vriendschap met keizer Otto III. Gnesen werd een aartsbisdom en het centrum van de Poolse Kerk. Zeven bisdommen werden geplaatst onder zijn bevoegdheid vallen, onder hen Colberg, Krakau, Breslau en, en dus is er opgericht het eerste uitgebreide organisatie van de Poolse Kerk. Maar met de oprichting van het aartsbisdom van Polen de verbinding Gnesen met het aartsbisdom Maagdenburg en met de Duitse kerk en het rijk werd losgemaakt, en er geleidelijk aan groeide op een meer directe verbinding met Rome. Zoals hij had beschermd Adalbert op zijn missionaire tour naar Pruisen, dus Boleslaw geholpen krachtig de gedurfde onderneming van Brun van Querfurt, de enthousiaste leerling van Adalbert, om het Evangelie te brengen aan de wilde mensen van het verre oosten. Boleslaw ook naar Zweden gestuurd zendelingen wiens inspanningen waren zeer succesvol. De verdere breidde hij zijn macht over de aangrenzende Slavische volk, des te sterker werd zijn wens voor een grote christen-Slavische rijk, de kroon van dat hij gevraagd van de paus. In 1018 het Griekse rijk in Constantinopel vreesde haar macht en de Russische rijk, in het kapitaal van die Kief, richtte hij een rooms-katholieke bisdom, bezweken aan.

3. Reactie en tumult.

Nadat de externe receptie van het christendom, de mensen nog steeds klemde zich hardnekkig vast aan het heidendom. De jaarlijkse viering van de vernietiging van de oude goden die hun beelden werden in het water gegooid, vond plaats voor een geruime tijd met het zingen van klaagzangen. Alleen door strenge strafrechtelijke codes waren de onbeschaafde gedachten van de mensen zich tot de naleving van de christelijke moraal en kerkelijke doeleinden. Overspel en ontucht werden gestraft met verminking van vrouwen, en het eten van vlees in de vastentijd met het kloppen van de tanden. Mieczyslaw II. uitgevoerd zijn vader beleid voor het onderhoud en de uitbreiding van de kerk. Hij bouwde kerken en stichtte een nieuwe bisdom, Cujavia, op het grondgebied van de Wenden op de Vistula. Maar de verschrikkelijke aandoeningen in Polen na zijn dood in 1034 betrokken ook de Kerk. De externe en gedwongen kerstening was zo ineffectief dat het bestaan van de kerk werd bedreigd. Veel van de adel en het volk viel terug in het heidendom; steden en kerken werden verwoest, en de leken in opstand tegen de geestelijkheid. Uit Duitsland inspanningen werden niet meer gemaakt op de steun en de Poolse kerk te versterken. Het kader van Conrad II. het aartsbisdom Magdeburg was vergeten haar missionaire taak in het oosten en in het bijzonder aan Polen. Sinds 1035 zijn invloed op de Poolse kerk en diens verbinding met de Duitse Kerk gestaakt. Het bisdom van Posen werd geplaatst onder het aartsbisdom van Gnesen; Gnesen werd verwoest door de

hertog van Bohemen; Casimir, de zoon van Mieczyslaw II, vonden onderdak in Duitsland, en na het herstel van zijn erfenis hersteld van de Kerk door het plaatsen van het land en kerk onder de bescherming van de koninklijke macht van Duitsland. Maar een lange tijd voorbij voordat de oude orde werd hersteld. Het kader van Boleslaw II., Die had weer de troon, een verschrikkelijke burgeroorlog volgde. In de volgende periode de voortgang van de kerk werd gehinderd door politieke onrust, zodat voorspoedige ontwikkeling door de aanplant en het bevorderen van het christelijk leven onmogelijk was, hoewel de missionaire activiteit van de Poolse Kerk werd nieuw leven ingeblazen onder Boleslaw III. Uit Polen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw de kerstening van Pommeren werd volbracht door Otho van Bamberg, terwijl Pommeren werd politiek afhankelijk van Polen. Zware inspanningen werden gedaan om de kerk in Pruisen uit te breiden om het onderwerpen van de vaster aan de heerschappij van Polen. Zoals missionaire inspanningen, echter niet geven krachtige leven in de Kerk zo veel als politieke energie in de vorsten. De verdeling van het koninkrijk na de dood van Boleslaw's (1139) onder zijn vier zonen gewrocht nieuwe kerkelijke problemen en verstoringen, en vóór de tijd van de Reformatie vreedzame ontwikkelingen niet te verkrijgen. De prinsen ofwel gedocht bezittingen en voorrechten op de geestelijken van egoïstisch of partijpolitieke belangen ten koste van de adel en het volk, wiens haat was dus geïntensiveerd, terwijl de zedelijke toestand van de geestelijkheid werd beschadigd, of ze hevig aangevallen om de rechten en eigendommen van de bisdommen. Een synode op Leucyka in 1180 verbood prinsen passende het eigendom van overleden bisschoppen op straffe van excommunicatie. De gunsten van de prinsen aan de geestelijkheid die betrokken zijn de laatste in een voortdurende strijd met de adel; gewelddadige onenigheden tussen clerus aan de ene kant en de adel en leken op de andere werden veroorzaakt door de betaling van tienden aan de Kerk, en door de willekeurige uitbreiding van de kerkelijke jurisdictie.

4. *Kerkelijke Onafhankelijkheid.*

In nauwe samenhang met de nationale element en de oppositie van Slavism tot de Roomse kerk en Teutonism, de oppositie tegen de pausen is een van de karakteristieke kenmerken van de Poolse kerk.

De prinsen energetisch bewaakt hun recht om bisdommen te vullen, verleende hen door Otto III. Paus Martinus V. klaagde in brieven aan de koning van Polen, dat de rechten en vrijheden van de Kerk werden met voeten getreden en dat het gezag van de Heilige Stoel was niet gehoorzaamd. De geestelijkheid gedeeld met prinses dit verlangen naar onafhankelijkheid van de paus. Vandaar de klacht van Gregorius VII in een brief van 1075, "de bisschoppen van uw land zijn absoluut onafhankelijk en weerspanning aan regelgeving." Een bisschop van Posen durfde te weigeren om een verbod van Innocentius III aan te kondigen tegen een van de hertogen. Het huwelijk van de priesters was gekomen in door de Griekse oorsprong van de Poolse kerk, vandaar kwam algemene verzet tegen de wet van het celibaat onder de Poolse geestelijken. Over 1120 alle priesters in het bisdom Breslau getrouwd waren. In het midden van de twaalfde eeuw de meerderheid van de Poolse geestelijken waren dezelfde; en een synode van Gnesen (1219) klaagde erover dat de voormalige verbodsbepalingen van het huwelijk van priesters hadden bleef zonder effect. De aantrekkingskracht van de Poolse natie van de paus tot een algemeen concilie op het tijdstip van paus Martinus V. niet het werk van John van Falkenberg, de Dominicaanse monnik die in het belang van de Duitse Orde had gepredikt moord en rebellie tegen de Poolse veroordelen mensen en hun koning, was een gedenkwaardige protest tegen het absolutisme van het pausdom. De immoraliteit van de geestelijkheid, de simonie, onkuisheid, politieke intrigerend, en het ontbreken van kerkelijke tucht produceerde een antiklerikale en anti-ecclesiastical beweging onder het volk. De religieuze behoeften van het land, dat was zo schaamteloos genegeerd door de geestelijkheid, waren dermate spoedeisend

is dat de Reformatie deuren openen onder de Polen gevonden.

II. Reformatie en na:

1. *Nodig en voorbereiding.*

In het midden van de vijftiende eeuw Polen grenst in het westen na Hongarije, Bohemen en Silezië, in het noorden aan de Oost Zee van Danzig naar Koerland, in het oosten opgenomen Litouwen en het grootste deel van Wit-Rusland, en in het zuiden , Red Rusland, Wolhynië, Podolië en Kief, terwijl haar invloed gespreid over Moldavië en Walachije (Roemenië), en de Krim. Een kleinzoon van Ladislas Jagiello (1348-1434) was koning van Bohemen en Hongarije. Aanverwanten gebracht buurlanden saai heerschappijen onder de koningen van Polen, die was nu op het toppunt van haar macht en omvang. Drie zonen van Casimir (1444-1492) werd koningen van Polen, de derde, Sigismund (1513-1548), waarbij voor de tweede vrouw van de Italiaanse prinses Bona Sforza, die gewrocht invloed schadelijk is voor Polen en de Reformatie. Het hart van het koninkrijk, namelijk Klein Polen, was Slavische, en dus mild, vredelievend, en diep religieus. Cyrillus en Methodius, de Slavische apostelen van de negende eeuw, had vertaald een deel van de Schrift in de moedertaal, de vrome mensen aangehouden stevig aan de eredienst in de volkstaal en de kerkelijke onafhankelijkheid en daarmee de basis voor de Reformatie geest werd gelegd. De koning was alleen het hoofd van de edelen die in een eeuw van strijd was gestegen tot een overwicht van onafhankelijkheid en macht, die ook opkwam voor de verdediging van de bisschoppen en verzette zich tegen de pausen. De bisschoppen waren benoemd door de heren eeuwen en stond aan hun zijde, want zij waren in de eerste plaats Polen. Een aartsbisschop van Gnesen was regent. In 1176 Waldensians uit het zuiden van Frankrijk en later de Hussieten toevlucht gevonden in Polen, in weerwil van de individuele verzet van de bisschoppen, de synodes, en de Inquisitie, en zij werden beschermd. Zoals elders, zodat in Polen de opleving van het leren en het humanisme bereidde de weg voor de Reformatie. De klassiekers werden gelezen door edelen en geestelijken; Duitse en Italiaanse geleerden werden verwelkomd; scharen van jonge Polen teruggekeerd uit scholen in het buitenland, terug te brengen met de geest van de humaniora; en Erasmus verkregen van de meest enthousiaste bewonderaars. Maar misschien nergens anders was de morele en geestelijke armoede zo groot als in Polen. De wet van het celibaat was over het algemeen geschonden onder het priesterschap; vriendjespolitiek heerste onder de bisschoppen en kerkelijke posities werden verkocht aan de hoogsteieder.

2. *Reformatie.*

Het vuur van de Reformatie eerste brak in vlammen langs de Duitse grens. Zo vroeg 1520 de Dominicaanse Andreas Samuël in de kathedraal van Posen en later John Seklueyan, een predikant in de kerk van Maria Magdalena, het Evangelie gepredikt, met de nadruk op de noodzaak van een reformatie van de kerk. In 1519, Jacob Knade, een dominee in de kerk van Peter en Paul in Danzig, getrouwd, en deze stap, samen met zijn onverschrokken hervorming van de prediking, een ontmoeting met een breed publiek goedkeuring. In Posen, de kastelein van Lukas Gorka de Evangelische predikers ontvangen onder zijn bescherming tegen de bisschop. De aartsbisschop van Gnesen haastte zich naar Danzig om de beweging te onderdrukken, maar de magistraat aanvaard zijn recht, zelfs tegen de koning, Evangelische vergunning prediken en de ingang van de Reformatie. Vanaf hier is verspreid door middel van Elbing in Pruisen; George van Polentz, bisschop van Samland, kwam het; Albert van Brandenburg, Grootmeester van de Duitse Orde in Pruisen, genoemd als prediker naar Königsberg Johann Briesaman, Luthers volger 1525), en veranderde het grondgebied van de orde in een erfelijke Groothertogdom onder Pools bescherming. Uit deze Borderlands het verkeer doorgedrongen Klein Polen dat was de kern voor de uitgebreide

koninkrijk. Alle maatregelen van de kant van de kerk bevoegdheden en koning om het tij te keren bewezen ineffectief. In weerwil van het verbod, met name tegen Wittenberg, de adel bleef zijn zonen te sturen naar de universiteiten van Bologna, Padua, Orleans en Parijs, en zelfs naar Straatsburg en Genève, waar Calvijn "instellingen" werden verwelkomd in Polen. De Italiaanse Lismanin, biechtvader van koningin Bona, is lid geworden van de Reformatie, en plaatste zich als Prins Radziwil, chief hervormer in Litouwen, in de communicatie met Calvijn. De laatste wijdde zijn commentaar op Hebreëen aan de koning van Polen (1549), die eer de laatste aanvaard. Uit 1545 een steeds grotere cirkel van de geestelijk ontwaakte Polen verzameld bij het huis van de vooraanstaande en rijke Andreas Trzecieski van Krakau; tussen deze waren Wojewodka, later prefect van Krakau, Orzechowaki, Przulski, auteur van de "beelden van het rijk," en in het bijzonder, en Rej Fricius Modrevius.

Uit deze bron het verkeer overal verspreid onder de minderjarige, alsmede de grotere adel, maar de voornaamste oorzaak van de Reformatie moet worden gezocht in het diepe religieuze betekenis van het Slavische volk, die ijverig de prediking van het Evangelie aanvaard in plaats van de middel van de verslechterde Kerk. In de tussentijd het verkeer verliep eveneens onder de edelen van Groot-Polen, hier het type was Lutherse, in plaats van de gereformeerde, zoals in Little Polen. Vóór de Reformatie de Hussieten vluchtelingen had gevonden hier asiel, nu de *Boheemse en Moravische broeders*, die binnenkort bekend worden als de Eenheid van de Broeders, werden verdreven uit hun land van herkomst, en op hun weg naar Pruisen (1547), over 400 vestigden zich in Posen onder de bescherming van de Gorka, Leszynski en Ostrorog gezinnen. Tijdens 1553-1579, deze band verhoogd tot negenenzeventig gemeenten, als gevolg van hun ijverige en gezonde activiteit, tijdens de kwart eeuw leiding van George Israël. In Klein Polen, vanwege politieke omstandigheden, was er voor een lange tijd een gebrek aan organische thuis leiderschap. De kerken kunnen niet met succes voort te zetten onder de controle van Genève en de Rijn.

Inspanningen werden gedaan om de juiste mannen uit het buitenland, waarvan de meeste wisselend resulteerde in de keuze van de Johannes a Lasco te importeren. Hij was een Pool, kennismaken met de hervormers van zijn geboorteland, een voortvluchtige eerst in Oost-Friesland en vervolgens in Engeland, en een die speciaal was bewees zijn fitheid voor de organisatie en leiderschap. Zijn terugkeer werd uitgesteld en de Synode van Kozminek (1555), onder de druk van dreigende desorganisatie, heeft een plan van vakbond, waarvan het resultaat zou de absorptie hebben betekend in de eenheid van de broeders. Een jaar later, bij zijn aankomst, Lasco aangedrongen op de integriteit en onafhankelijkheid van de thuisgemeente. In de vijfde decennium van deze eeuw de beweging opgenomen in zijn definitieve tests in de strijd van de bisschoppen en de adel van de Reformatie in de voeding. In het dieet van 1552, Leszynski weigerde de knie buigen en de hoed te verwijderen bij de opening van de massa. Dit dieet beveiligde vrijheid van geweten door de toekenning van de Rooms-Katholieke Kerk het recht van de uitspraak over ketterijen, maar niet van de straf. Het dieet van Warschau (1556) op voorwaarde dat alle nobele vrij was om vast te stellen in zijn huis en op zijn landgoed dat aanbidding, die leek hem montage, indien zij gegrond op de Schrift. Het stemde ook een adres aan paus Paulus IV veeleisende van de Concilie van Trente erediens in de volkstaal, communie in beide vormen, wijding van priesters, afschaffing van de pauselijke bijdragen, en de roeping van een Nationale Raad voor de correctie van misstanden en de eenwording van de kerk organen. Echter, de koning was zwak. Hij stuurde de bisschop van Przenysl als afgevaardigde; het dieet was niet vertegenwoordigd en nooit ingestemd met de resoluties van de Raad. Koning Sigismund August is overleden in 1572 zonder erfgenaam, en helaas in dit stadium van het land werd geworpen in de strijd van de verkiezing van een soeverein. De keuze viel op prins Hendrik van Valois, hertog van Anjou, die waren door de Coligny aanbevolen voor de dood van

Sigismund's. In weerwil van de divisie, werd verenigd optreden op de rijksdag van Warschau (1573) onder de Hervormde leiding van Crownmarshal Firley van Little Polen, het garanderen van gelijke rechten en vrijheid voor alle geloofsovertuigingen.

De Gereformeerde vertegenwoordigers van Polen ook eiste een belofte van de koning van Frankrijk voordat ze hun stem uit te brengen voor zijn broer, waarborgen van de vrijheid van geloof en aanbidding en een veilige terugkeer van de vluchtelingen naar zijn koninkrijk .. Tot het moment van de kroning van de jezuiteten uitgezet om deze eed ongeldig maken, en toen Henry tekenen van verzwakking vóór bevestiging van de eed bij de kroning liet zien, Firley onbevreesd stapte naar voren, greep de kroon in zijn hand, en riep met luide stem, " indien gij niet zweren gij zult niet regeren. " De bange koning onverwijld de eed af.

3. *Contra-reformatie.*

Deze aflevering was een uiterlijke kenmerk van een Contrareformatie, die slecht is geweest de ontwikkeling voor bepaalde tijd. Twee bewegingen in de schoot van het protestantisme blootgesteld te meer voor de reactie. Eerste anti-trinitarianisme, geïmporteerd uit Italië, in de richting waarin Lismanin zelfs geneigd, had zijn supporters en gecentreerd zelf op Pinczow. Tegen deze, Lasco plaatste zichzelf in energieke en succesvolle oppositie positie. In de tweede plaats was de onverzoenlijke scheiding van de drie protestantse organisaties tegenover het eenheidsfront van de jezuiet rooms-katholieken. De kerk van Klein Polen en Litouwen werd calvinistische, die van Groot-Polen en Pruisen, en met gelegenheden, die van Koerland en Lijfland, was Lutherse, de kerken van die vroeg werden vermengd met vele congregaties van de Eenheid van de broeders. Lasco streefde naar een dergelijke unie met zijn laatste energie, maar dat mislukte. Tien jaar na zijn dood een algemene synode te Sendomir (1570) heeft een consensus te identificeren zich in een vakbond tegen de rooms-katholieke Contra-Reformatie. Het was geschokt door het conflict, zodra deze werd aangenomen. De generale synode in Thorn (1595) re-endorsed de consensus van Sendomir, waardoor het bindend voor alle geestelijken en abonnementen nodig op straffe van ontslag. Maar de maatregelen die in de vergetelheid geraakt. In 1728 de generale synode van Danzig eraan herinnerd uit de obscuriteit en besloot zich te houden aan het, maar echter nooit herroepen, het was in lang vervlogen tijden.

Inmiddels is de Contra-Reformatie overgegaan, scherpzinnig uitgevoerd door Rome, niet alleen door gebruik van deze interne verdeeldheid van het protestantisme, maar ook door het volgen van zijn eigen onafhankelijke dosigns, ongeacht het voortbestaan van de Poolse natie. De vreemdeling Stanislaus Hosius, bisschop van Ermland, was de leider en een onverzoenlijke tegenstander van de dissidenten. De jezuiteten die werkte aan zijn zijde heeft misschien wel nergens anders zo effectief en verderfelijke een werk. Hoewel deze legden hun verraderlijke plannen in de huizen van de edelen, Hosius wist hoe je het meeste van de dissidente polemische geschriften voor de zaak van Rome. Een verdere steun was de pauselijke nuntius in Krakau, Commendone, maar de meeste van alle de koning Sigismund III. (1586-1632), opgeroepen door tijdgenoten "koning van de jezuiteten." De Evangelicals verloren hun rechten en vrijheid van geweten. De jezuiteten ook gericht hun inspanningen tegen de Oosterse Kerk, zodat in 1599, bij Wilna, een compacte of Evangelicals en Griekse aanhangers was om die aan weerszijden gemaakt gemaakt oproep van tijd tot tijd tot de definitieve verbrokkeling van Polen. Na een decennium van oorlog de Jezuiteten kwam zegevierend, en de Evangelische oorzaak en het koninkrijk ging samen. Twee eeuwen echter meer, volgde voor de overwinning was compleet.

4. *Later Geschiedenis.*

De correspondentie van Hosius onthult de terugkeer van de afstammelingen van de illustere grondleggers van de Reformatie tot het rooms-katholicisme. Op een vergadering in de Palts

van Krakau, in 1606, een waarschuwing oproep ging uit de ridderschap, verwijzend naar de compacte, voor de koning aan de Senaat gehoor, maar de protestantse partij werd overwonnen in dat lichaam, maar wel op een dieet in 1609, waren de vrijheid van de straf en het recht van de juridische beroep verkregen. De jezuiten zetten hun machinaties, de koning was geheel in hun macht, en in Krakau, Posen, Wilna, en elders, ze aangezet tot de bevolking en de studenten aan de kerken van de dissidenten te vernietigen. Aan het einde van het bewind van Sigismund's, Polen was in snelle daling, de jezuiten had het geestelijk leven verstikt en verkregen volledig in bezit van de scholen; het volk had verloren een gevoel van hun rechten, en in het buitenland de natie was gevallen van zijn rang van invloed. Wladislas IV. (1632-1648), zou een rechtvaardige en vredelievende, die wel een colloquium in Thorn in 1645 op zoek naar de eenheid van alle kerken, niet beperkt jezuiet activiteiten. August II. (1696-1733) leende zich om hun beleid, met zichzelf, als koning van Saksen, een afvallige van het rooms-katholicisme, met het oog op de troon van Polen veilig te stellen. Op de Rijksdag van Grodno (1719) Casimir Ancuta, de jezuiet advocaat van Wilna, beveiligde onrechtmatig de verdrijving van de laatste dissident Piotrowski. Met de triomf van de Contra-Reformatie wordt ook geassocieerd de ondergang van de eens zo glorieuze koninkrijk. De verdere geschiedenis van Polen is betrokken bij die van de landen waaronder haar grondgebied werd verdeeld.

BIBLIOGRAFY: Op I. als bronnen te raadplegen: CV Krasinski, Hist. van opgang, voortgang en achteruitgang van de Poolse Reformatie, 2 delen; Londen, 1838-1840 idem, Religieuze Hist. Van de Slavische Naties, Edinburgh, 1851; enz.

Rokita / Rokyta, Jan, een leider van de Broeders, de Broeders minister en Mitsenior, * in Litomyšl (Bohemen), † 25.1. 1591 Koźminek. –

R. studeerde in Wittenberg (1544) en Basel (1549). Vervolgens woonde hij in Polen en heeft samengewerkt met de minister van de Boheemse Broeders George Izrael. Dankzij zijn opleiding en zijn kennis van vreemde talen (Pools, Latijn, Duits), nam hij deel aan tal van diplomatieke missies. Op de synode in Koźminek (24.8.-9.2.1555), waar de vereniging van de Boheemse Broeders met de Reformationskirchenunität in Klein-Polen plaatsvond, werd hij benoemd tot minister.

1557 reisde hij met een delegatie naar het Württemberg Prins Christopher en streefde met hem om hulp met Maximiliaan van Habsburg naar Augusta, bisschop van de Broeders zou worden vrijgegeven. In 1560 wilde hij met de minister van de Boheemse Broeders, Peter Herbert, ga naar Genève voor een ontmoeting met Johannes Calvijn en het verkrijgen van hen de stelling dat de opvattingen van de Broeders van de protestanten niet variëren. De vergadering vond nooit plaats, maar Rokita ingekomen bij het Württemberg Prins en de Rijn, Paltsgraaf Wolfgang en de Lutherse theoloog J. Brenz op de hoogte van de delegatie van de broeders, dat de Poolse koning is in kennis gesteld van het gebrek aan fundamentele verschillen tussen de Augsburgse Confessie en de religiositeit van de Broeders.

In maart 1565, tijdens het parlement in Piotrków hij deelnam aan de discussie tussen de anti-Trinitariërs en calvinisten. Het volgende jaar schreef hij "Responsio ad censuram ... Articulo de Sacrosancta Trinity" - een polemiek in het geschil met Thomas Sokolowski (Falconius) waarin hij verdedigde het dogma van de Heilige Drievuldigheid. Hij verwierp ook de stelling dat de hele leer van de Roomse kerk is een vergissing. 1569 Mitsenior de broeders in Polen en verhuisde naar het hoofd van de Kalisz wijk geworden. Hij verwierf

bekendheid in religieuze geschil met tsaar Ivan de Verschrikkelijke in 1570 in Moskou. R. was in een theologische verhandeling, de basis voor de protestantse denominatie, de tsaar, maar kritiek op zowel de rooms-katholieke kerk en Luther en alle protestantse bewegingen en uitgeroepen tot de apotheose van de Grieks-orthodoxe Kerk.

Als vertegenwoordiger van een Broeders, nam hij deel aan de Generale Synode van de Verenigde Kerk in Krakau (1573) en deels in Piotrków (1578). Minister in 1578 Goluchow, van 1579 tot zijn dood in Koźminek.